

FRANJO RAČKI I ISTOČNO PITANJE
(1860—1885)

UVOD

Prvi rad o istočnom pitanju u našoj historiografiji objavio je 1853. Imbro I. Tkalac, ali na njemačkom jeziku,¹ dok je prvi rad na hrvatskom objelodanio 1862. Franjo Rački. To su *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o istočnom pitanju* u zagrebačkom *Pozoru*.² Steta što ta popularno pisana studija nije objavljena zasebno, nego samo u 12 novinskih članaka, jer bi tada bila dostupnija širem krugu historičara koji je uglavnom poznaju preko izvoda Viktora Novaka.³ Kasniji radovi o toj problematici iz pera Eugena Kvaternika⁴ i Ante Starčevića⁵ nisu donijeli ništa bitno nova niti su nadmašili, odnosno opovrgli temeljne zaključke Franje Račkoga.

Pa iako je taj rad Račkoga ne samo jedan od prvih nego i najvažnijih u hrvatskoj historiografiji o istočnom pitanju, on nije do sada obrađen ni podrobno analiziran. Doduše, mnogi radovi koji su napisani o Račkom uopće, kao i oni koji su raspravljali o njegovu jugoslavenstvu, političkom radu, odnosu prema bosansko-hercegovačkom ustanku i istočnoj krizi 1875—1878. uzgredno su doticali i istočno pitanje. Tako su npr. u međuratnim godinama o Račkom pisali: Ferdo Šišić,⁶ Viktor Novak⁷ i Milan Prelog,⁸ te u poslijerat-

¹ I. Tkalac, *Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und europäische Civilization*, Leipzig 1853.

² Brojevi: 198—199, 202—207, 210—212 i 214 od 29. 8. do 18. 9. 1862.

³ V. Novak, *Franjo Rački u govorima i raspravama 1828—1894*, Zagreb 1925, 262.

⁴ E. Kvaternik, *Istočno pitanje i Hrvati, historično-pravna razprava, I i II*, Zagreb 1868, 151 i 192. Obradio je samo razdoblje do 1028. godine, dakle prije turske invazije.

⁵ A. Starčević, *Istočno pitanje*, Zagreb 1899. Drugo, cenzurirano izdanje, Sarajevo 1936. Usp. o tome i D. Pavličević, Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1878. i istočnom pitanju, *Revija*, 6, Osijek 1971, 111—120. Starčević je *Istočno pitanje* napisao još 1876, dakle u doba ustanka, ali ga je za tisak priredio tek 1892. s konstatacijom da nema što mijenjati u postojećem tekstu.

⁶ F. Šišić, *Korespondencija Rački — Strossmayer, I—IV*, Zagreb 1928—1931. U daljem tekstu: Šišić, skraćeno KORS, svezak, stranica i datum pisma; I sti, Franjo Rački — historik, *Proslava stogodišnjice rođenja F. Račkog*, Zagreb 1929, i još nekoliko popularnih i novinskih članaka.

nom razdoblju: opet V. Novak,⁹ Ivan Erceg,¹⁰ Vladimir Koščak,¹¹ Dragutin Pavličević,¹² Mirjana Gross¹³ i drugi.¹⁴ Boljem poznavanju političke djelatnosti Franje Račkoga pridonijele su i dvije knjige njegovih tekstova¹⁵ od kojih su neki prvi put publicirani u zasebnoj knjizi.

Međutim, o Račkom se ne bi moglo pisati bez poznavanja njegove vrlo opširne korespondencije. To se poglavito odnosi na pisma koja je uputio svom dugogodišnjem prijatelju, suradniku i istomišljeniku biskupu Strossmayeru,¹⁶ zatim srpskom historičaru i političaru Stojanu Novakoviću,¹⁷ pravniku Baltazaru Bogišiću,¹⁸ historičaru i

⁹ V. Novak, Franjo Rački, Beograd 1929, 79. Usp. i Brastvo, XXIII, 1928, 183—259; Isti, Strossmayer i Rački na početku i na kraju hercegovačkog i bosanskog ustanka, *Politika*, 9034, god. XXX od 10. 7. 1933. Novak je također napisao o Račkom kao ideologu jugoslovenstva više novinskih članaka.

¹⁰ M. Prelog, st. Strossmayer i Rački o Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929, 129—136; Isti, Strossmayer i Rački prema bosansko-hercegovačkom ustanku i okupaciji, *Riječ*, 38, god. XXVI, Zagreb, 11. 10. 1930.

¹¹ V. Novak, Franjo Rački (1828—1894), Beograd 1958, 369, Nolitova biblioteka — Portreti, br. 15. Novak piše i o raspravi Franje Račkoga o istocnom pitanju: »I tu je Rački više istoričar nego aktivni državnik ali ipak dalekovidan i stvaran. Iz tih se članaka jasno odrazilo veliko poznavanje svega što se dešavalo u Hrvatskoj, u monarhiji, u ostalim jugoslovenskim zemljama, napose u Srbiji i Crnoj Gori, nego i u Otomanskoj imperiji i u svetu velikih sila« (str. 114).

¹² I. Erceg, Djelatnost Dra Franje Račkoga odražena u njegovoj korespondenciji, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, vol. 2, Zagreb 1959, 263—288.

¹³ J. J. Strossmayer — F. Rački, *Politički spisi*, Zagreb 1971, 562, s predgovorom V. Koščaka i devet povijesnih i političkih tekstova F. Račkoga. Usp. i V. Koščak, Korespondencija Franje Račkoga, *Narodni list*, 13. 7. 1955; Isti, Franjo Rački, O šezdesetogodišnjici smrti, *Vjesnik* 13. 3. 1954.

¹⁴ D. Pavličević, Odjek bosanskog ustanka (1875—1878) u sjevernoj Hrvatskoj, *Radovi*, 4, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1973, 121—196. Vidi poglavlje: Strossmayer i Rački prema ustanku i istocnoj krizi, 165—181.

¹⁵ M. Gross, »Ideja jugoslovenstva« Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860—1862), *Historijski zbornik — Sidakov zbornik*, god. XXIX—XXX, Zagreb 1976—77, 331—345.

¹⁶ Usp. J. Šidak, Franjo Rački, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 7, 5—6; Šidak—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, Zagreb 1968, 352; J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, 404.

¹⁷ *Politički spisi*, usp. bilj. 11 i Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Blaž Lorković, izbor iz djela, predgovor Jakše Ravlića, edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 33, Zagreb 1969, 397.

¹⁸ F. Šišić, KORS I—IV, n. dj.

¹⁹ Godišnjica N. Čupića, izd. 70, knj. XXXVIII, Beograd 1929, 231—281, gdje je objavljeno 34 od 38 pisama Račkoga Stojanu Novakoviću. V. Koščak u *Političkim spisima*, str. 525, netočno navodi da su to pisma Račkoga Stojanu Protiću. Usp. bilj. 11.

²⁰ V. Novak, Valtazar Bogišić i Franjo Rački, *Prepiska*, 1866—1893, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda SANU*, I odj., knj. XXV, Beograd 1960.

političaru Ivanu Kukuljeviću¹⁹ i još nekima, ali podataka o političkoj djelatnosti Franje Račkoga ima uglavnom samo u pismima prvoj trojici, dok u pismima Kukuljeviću, Jagiću,²⁰ Mažuraniću²¹ i još nekima prevladava stručna problematika.²² Za razdoblje od šezdesetih do sedamdesetih godina značajna su pisma Račkoga Strossmayeru koja nije Sišić uvrstio u Korespondenciju, a čuvaju se u Dijecezanskom arhivu u Đakovu. U njima sam također našao nekoliko podataka značajnih za istočno pitanje.²³

1. POVEZANOST JUGOSLAVENSKOG I ISTOČNOG PITANJA (1860—1862)

U Hrvatskoj je nakon pada Bachova apsolutizma uvedeno ustavno stanje i od 1860. dopuštena političko-stranačka djelatnost i omogućeno sazivanje Hrvatskog sabora. Tada u politički život Hrvatske ulazi nova generacija političara čiji su najistaknutiji predstavnici Strossmayer, Rački, Kvaternik, A. Starčević, I. Mažuranić, Mrazović i drugi. Već u listopadu 1860. počeo je izlaziti dnevni list *Pozor* u kojem su surađivali najistaknutiji političari i znanstvenici toga doba. Tako je npr. u *Pozoru* neposredno nakon njegova pokretanja i Franjo Rački objavio svoj poznati članak *Jugoslavjenstvo*²⁴ koji ima programatski naslov pa je i prihvaćen kao temeljna politička orijentacija buduće Narodne stranke čiji su najistaknutiji predstavnici bili baš Strossmayer i Rački. U tom se članku raspravlja o temeljnim pitanjima tadanje Hrvatske, kao npr. o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja, o odnosu prema Austriji i Ugarskoj, o povezanosti s ostalim južnoslavenskim narodima i slično.²⁵

Rački je već tada zapazio da je jugoslavensko pitanje čvrsto povezano s istočnim pitanjem i da će se južnoslavenski narodi teško osloboditi, osamostaliti i ujediniti bez korjenitog rješenja istočnog pitanja, tj. istjerivanja Turaka s Balkanskog poluotoka. On je slikovito konstatirao da je »tursko carstvo na umoru« jer boluje od »neizlječive i neprobavive« bolesti. Pa iako evropska diplomacija samo nepotrebno odgađa krizu, ona ne može spasiti Tursku od score propasti. Međutim, kad bi se evropske velesile mogle dogovoriti kako će podijeliti tursku »baštinu«, one bi ubrzo digle ruke od Turske.²⁶

¹⁹ T. Smičiklas, *Život i djela Dra Franje Račkoga*, izd. JAZU, Zagreb 1895, 219. Tu su prvi put objavljena pisma Račkoga I. Kukuljeviću.

²⁰ Pisma Franje Račkoga Vatroslavu Jagiću, *Vijenac II*, Zagreb 1924.

²¹ U Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu čuvaju se pisma Mažuraniću, Vončini i drugima, ali u njima nema značajnijih podataka za političku povijest.

²² Usp. o tome I. Erceg, n. dj.

²³ Radi se o 102 pisma od šezdesetih do sedamdesetih godina (1858—1869), koje sam pregledao i pronašao samo 92 pisma.

²⁴ *Pozor*, 27—29, Zagreb, 31. 10. do 3. 11. 1860.

²⁵ Usp. M. Gross, n. dj.

²⁶ *Jugoslavjenstvo*, *Pozor*, 28, 2. 11. 1860.

Rački je ispravno tvrdio da će nestanak Turskog Carstva snažno djelovati na sve balkanske narode, jer »Hrvati, Srbi i Bugari imaju neoborivo pravo na baštinu, koja će preživjeti posljednjeg sultana na Bosporu«. On izričito kaže da ti narodi »imadu i historično i naravno pravo na zemlje, koje im bijahu iztrgnute mačem iz vlasti...« I dok se ne pokrene istočno pitanje — piše Rački — dužnost je i Hrvatima i Srbima »bodrim okom pratiti svoju braću, kojima paše pašuju«, a do tada trebaju »podupirati njezin duhovni razvitak«.²⁷

On je isto tako smatrao da »Jugoslovjenci« u tadanjoj Austriji imaju moralnu obvezu i prema sebi i prema »svojoj prekosavskoj braći«. Zbog toga trebaju raditi na zbacivanju »osmanlijskih veriga« i pridruživanju tih krajeva u »naše kolo«, dakle osloboditi od Turaka prekosavske krajeve i sjediniti ih s Hrvatskom i drugim jugoslavenskim zemljama u Austriji. Rački je držao da će »Jugoslovjenci u carevini austrijskoj«, ako ispravno postupe u rješavanju istočnog pitanja, postati privlačno težište za »svoju prekosavsku braću«.²⁸ Na taj bi način »Jugoslovjenci« u Habsburškoj Monarhiji toliko brojno, politički i gospodarski ojačali da bi mogli odlučnije djelovati na njeno upravo pripremano unutarnjopolitičko preuređenje u federalističkom smjeru.²⁹ O tome on piše: »Da se ove naše želje ispune, tada bi mi Jugoslovjenci u carevini austrijskoj, pod okriljem svoga kralja sastavili i ustrojili kraljevstvo, koje se sastoji iz Kraljevina Hrvatske, Slavonije, Dalmacije s otocima Jadranskoga mora i srpske Vojvodine. Ovo kraljevstvo bilo bi druga pola krune Ugarske, sa svojom potpunom autonomijom.«³⁰ Ističe također da bi i »jugoslovenska braća u Kranjskoj i južnoj Štajerskoj« u Zagrebu »našla vrućija srca« nego u Trstu ili Grazu, ali oni koji smiju govoriti »ne žele s nama jedinstva«, a oni koji to žele »ne smiju govoriti«.³¹ Istodobno je napomenuo da se prije toga treba i »književno sjediniti«,³² a ne samo politički. Obje ove misli o sjedinjavanju Rački je još mnogo puta isticao, i to političko jedinstvo u razdobljima kad je eventualno do njega moglo doći, a književno, odnosno jezično, kulturno i znanstveno sjedinjavanje, osobito preko Jugoslavenske akademije u vremenu kad se nije moglo očekivati ništa od rješavanja jugoslavenskog i istočnog pitanja.

Rački je sudjelovao i u izradi »Programa u početku 1861« koji se pripremao za poznati Sabor u jesen 1861. godine. U njemu su utvrđena temeljna načela politike Narodne stranke, pa i njeno stajalište prema Bosni i Hercegovini, odnosno istočnom pitanju. U članovima 1, 3, 4 i 16 vidi se da se tada ozbiljno računalo s proširenjem Hrvatske prema istoku i zaštićivanjem njenih političkih i gospodarskih inte-

²⁷ Isto.²⁸ Isto, 29, 3. 11. 1860.²⁹ Isto.³⁰ Isto.³¹ Isto.³² Isto.

resa. Tako se npr. zahtijeva da »ulazak i izlazak i prelazak« iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu bude »prost« i »bez carine«, zatim da konzuli u Bosni i Hercegovini budu iz Trojedne kraljevine (tj. Hrvatske, Dalmacije i Slavonije; D. P.) i da ih predlaže Hrvatska kancelarija u Beču, a potvrđuje ministar vanjskih poslova, da u Carigradu budu u poslanstvu dva Hrvata »s obzirom na Bosnu, Hercegovinu i tursku Hrvatsku«. »Ako se razmaknu granice austrijske na istoku, sva zemlja pod jezikom slovinjskim ima biti pridružena trojednoj kraljevini.«³³

Sve županije su 1861. podržale narodnjački program osim varaždinske, gdje je bilo mađaronskih utjecaja, i srijemske, gdje su srpski političari zahtijevali jamstva da će se u Hrvatskoj poštovati njihova nacionalna i vjerska prava. U raspravu s listom *Vidovdan* umiješao se i Rački i iznio svoje mišljenje koje je i kasnije ponavljao kad je stišavao opreke prema Srbima na hrvatskoj strani. On tvrdi: »Od svih Hrvati i Srblji po jeziku i običaju tako su srodni, pače jednaci, da se samim imenom razlikuju.« Zatim kaže da je nepotrebno voditi prepirku u vrijeme kad su i Hrvati i Srbi okruženi »tolikim vanjskim i nutarnjim neprijateljima« i da nije potrebno zahtijevati jamstva od Hrvata koji su »iste narodnosti« nego to mogu tražiti Srbi u Bačkoj i Banatu od Mađara. A što se političkih sloboda tiče, one će u Trojednici biti jednako osigurane i Hrvatima i Srbima, a osim toga, po mišljenju Račkoga, »Hrvatima i Srbljima jedna je budućnost«.³⁴ Tri navedena rada Franje Račkoga pokazuju da je on i prije pisanja *Istočnog pitanja* imao izgrađena politička stajališta o hrvatstvu, srpstvu, jugoslavenstvu i njihovoj čvrstoj povezanosti s rješenjem istočnog pitanja. Prilikom određivanja plemenske i nacionalne pripadnosti njemu su, kao i većini tadanjih političara, bili najvažniji jezik i običaji, pa zbog toga nacionalne značajke daje samo »Jugoslovenima« u koje uvijek ubraja Hrvate i Srbe, a ponekad Bugare i Slovence.

2. SPIS O ISTOČNOM PITANJU 1862. GODINE

Nije slučajno Rački napisao *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o istočnom pitanju* baš 1862. godine. Naime, tada je došlo do sukoba između Turaka i Srba u Beogradu nakon incidenta na Čukur-česmi (2. VI), pa su turski vojnici nakon toga bombardirali Beograd i na taj način povrijedili jamstvo koje su velike sile pružile Srbiji Pariškim mirovnim ugovorom 1856. godine. Iste su godine Crnogorci zbog pomaganja hercegovačkih ustanika opet zaratili s Turcima, ali su u lipnju suzbijeni od jače turske sile, pa su u početku rujna uz pomoć Rusije bili prisiljeni potpisati mir. Očito je da su ti događaji pod-

³³ I. Erceg, n. dj., 267—268.

³⁴ V. Novak, Franjo Rački u govorima i raspravama, n. dj., 83—84. Usp. *Pozor*, 134—136; 12—15. 6. 1861.

grijali nade da će biti otvoreno istočno pitanje. O tome Rački piše: »Mi smo se (Hrvati; D. P.) prenuhli na riku topova iz Beogradske tvrđe, te začeli nadu, da će ovaj gnjusni čin biti početak velikih čina, kojima će Srbija središte biti.«³⁵

I dok je očekivao da se pokrene istočno pitanje, Rački je pisao svoje članke želeći na taj način i unutarnjoj i vanjskoj politici dati političko-povijesnu podlogu za njegovo rješavanje. On nije podrobno ulazio u starovjekovne i srednjovjekovne odnose Istoka i Zapada kao što je to uradio Kvaternik,³⁶ nego se ograničio samo na najnoviji, turski period istočnog pitanja. Podijelio ga je ispravno na dva dijela, tj. na plimu i oseku turskih osvajanja. U doba plime čitava je Evropa napela svoje materijalne i umne snage da zaustavi tursko nadiranje, a u doba oseke evropska diplomacija »tare si glavu« kako da »uzdrži, ojača i pomladi turstvo na iztoku.«³⁷ Rački je smatrao da je kršćanska Evropa sama kriva što se »Turčin u iztok ugnijezdio, što se učvrstio i razširio i što i danas gospoduje.«³⁸ Evropa nije nikada ratovala protiv Turaka jedinstveno i složno. Već u 15. i 16. stoljeću počela se u Evropi javljati politika ravnoteže snaga koja je Turcima u 19. stoljeću omogućila da zadrže veliki dio prije osvojenih posjeda.³⁹

Zatim je Rački u kratkim crtama opisao najvažnije činjenice od osvajanja Galipolja, bitaka na Marici, Kosovu, Mohaču, opsade Beča i sve do krimskog rata i Pariškog mira 1856. godine. Vrhunac turske plime bila mu je bitka kod Sigeta 1566. gdje je pred »našim siget-skim Zrinjem« (Zrinskim; D. P.) Turska prestala biti »strašilo Europe«. Sto već tada nisu Turci istjerani iz Evrope, krive su »vjerozakonske vojne«, tj. vjerski ratovi između katolika i protestanata i pomoć koju je Francuska u borbi protiv Habsburgovaca pružala Turskoj.⁴⁰ Od 16. stoljeća Tursko Carstvo je za Račkoga samo »bolesnik« u čije se »ogromno tielo uvriježi neki crv, koji ga malo po malo izjedava«. Međutim, kad želi otkriti uzroke te bolesti, Rački postupa idealistički, simplificira uzroke i posljedice upadajući u vjersko-politički dogmatizam i sve svodi na tobožnju naprednost i demokraciju kršćanstva te na zaostalost, fanatizam i apsolutizam muhamedanstva. On zapravo vidi temeljnu suprotnost između Istoka i Zapada samo u odnosima »među kršćanskom civilizacijom i muhamedanskim barbarstvom« umjesto da raščlani i gospodarsko-političke temelje Otomanske Carevine u raznim razdobljima s istovrsnim odrednicama Evrope toga doba. Tada bi u razvoju evropskog

* F. Rački, Misli jednoga Hrvata nedržavnika o istočnom pitanju, Pozor, 214, 18. 11. 1862. U daljem tekstu samo Rački, Istočno pitanje, broj i datum Pozora.

** Usp. bilj. 4.

** F. Rački, Istočno pitanje, n. dj., Pozor, 198, 29. 8. 1862.

** Isto.

** Isto.

** Isto, 199, 30. 8. 1862.

i turskog feudalizma, odnosno zaostale Turske i kapitalistički razvijene Evrope 19. stoljeća našao razlike koje su išle na štetu Turske. On uzroke turskog propadanja vidi npr. u islamskoj obitelji, mnogoženstvu, naobrazbi, moralu, vjerskom zakonodavstvu, te pomanjkanju »evanđeoske jednakosti« i »temelja kršćanskog državnog prava«,⁴¹ koje je zapravo bilo buržoasko pravo. Tek na kraju umjesto na početku Rački piše o »stanju raje pod pritiskom pašah, kadijah i agah, raje bez svakoga prava, bez zakona i suda, bez parnice, pritužbe i priziva«. ⁴²

Nakon toga Rački objašnjava zašto reforme u Turskoj ne uspijevaju i ne mogu uspjeti. Osnovne uzroke vidi u neposlušnosti i anarhiji janjičara, naoružavanju kršćana i njihovu iseljavanju iz Carstva, u nejednakosti pred zakonom, pomanjkanju građanskih sloboda, nesigurnom pravu vlasništva i djelovanju »slobodoumnih misli iz Evrope«. Zbog toga i svi sultanovi hatišerifi, fermani i irade ostaju bez rezultata poput Hatišerifa od Gülhane (1839) i drugih.⁴³ I kad se učinilo da je novim reformnim zahvatom iz 1856. Tursko Carstvo spašeno i osigurano »europsko ravnovjesje« (ravnoteža; D. P.), počeo je opet »lelek raje«, poglavito naše »prekosavske braće« i upozorio da ništa nije urađeno i da se ne može učiniti sve dok je, po mišljenju Račkoga, »koran umjesto evanđelja«. On je smatrao kako kršćanin i muhamedanac ne mogu biti za istim stolom, jer Turčin ne može biti pravedan prema podaniku »koji po njegovu zakonu i nije čovjek«. I na kraju je zaključak: dok se od muhamedanske Turske ne stvori kršćanska Turska, uzaludni su svi reformatorski pokušaji.⁴⁴

Nakon toga Rački je posebno obradio negativni utjecaj turskih osvajanja na »narod Jugoslavjenski« komu je Turčin »uništio svu prošlost, a zatrao budućnost«. ⁴⁵ Turci su uništili srpsku, bugarsku i bosansku državu, i to baš u doba kad su one počele jačati. Također su veliki dio Hrvatske »priklopili svom carstvu, a ostatak joj tako izranili, da ... oslabljena, razkomadana, prepriečena i obustavljena u razvitku svom nemože ni danas preboljeti ranah« . . . ⁴⁶ Zatim opisuje što se sve s Hrvatskom zbivalo od 1527, a povezano je s turskim osvajanjima. Posebno težište stavlja na 1699. godinu kad su Hrvatski sabor i ban zahtijevali da im se vrate od Turaka zauzeti dijelovi koji su dobiveni Karlovačkim mirom. On smatra da je važna i godina 1737. kad je Hrvatski sabor na svom zasjedanju u Glini zaključio kako se Hrvatskoj treba vratiti i »utieloviti Bosna do Vrbasah«, jer su se »nekada njezine granice protezale do ove riekeh«. ⁴⁷ Zbog za-

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto, 202, 3. 9. 1862.

⁴⁴ Isto, 203, 4. 9. 1862.

⁴⁵ Isto, 204, 5. 9. 1862.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto. Misli na zapadnu Bosnu koja se tada obično u Hrvatskoj nazivala Turska Hrvatska.

stupanja tih hrvatskih i ugarskih interesa u Turskoj Rački drži da Austrija ne smije voditi kao do tada turkofilsku politiku. To ne bi smjela raditi i zbog težnji »naroda hrvatskoga i srbskoga« koji se tada nalazio pod austrijskom vlasti.⁴⁸

Budući da je Austrija istaknuta kršćanska država, ona ne bi smjela ni zbog vjerskih razloga voditi spomenutu turkofilsku politiku i braniti »trulo turstvo proti kršćanom, koji već u ono doba, kad se nije čulo o osmanlijstvu, stvorili su bili na Balkanskom poluotoku krepke i dobro uređene države i koji su u stanju na novo jih podići, čim jim vanjske zaprieke, turstva, nestane«.⁴⁹ Kako Rački nije stajao samo na stajalištu državnog nego i prirodnog prava, on je pokrenuo i pitanje legitimnosti turske vlasti i usporedo s tim da li Austrija, poznata kao država »zakonitosti i konservativnosti«, smije i želi »podupirati pobunu proti zakonite vlasti? Što se pak tiče zakonitosti, u nju Rački sumnja, jer su Turci do nje došli oružjem i silom pa je isto tako mogu i izgubiti: »Proti turske zakonitosti oružja neima inoga uztuka van zakonitosti kršćanskoga oružja!« Tako je to bilo i u svim dotadanjim ratovima kršćanske Evrope pa i Habsburgovaca protiv Turske.⁵⁰

Rački je dobro povezoao uvjetovanost austrijske vanjske politike koja je tada bila uglavnom turkofilska i nastojala da se Turska održi s unutarnjom politikom koju su vodili centralističko-njemački krugovi. Budući da je u to doba Austrija još nastojala da uđe u Njemačku, njoj je bilo stalo da njeno slavensko stanovništvo bude što slabije i malobrojnije kako bi se moglo što lakše utopiti u njemačkom svijetu. Pristaše te njemačke politike u Austriji smatrale su da je Turska preslaba da spriječi namjeravanu politiku ekonomskog, pa i drugog prodora na Istok (Drang nach Osten!), ali to mogu uraditi Jugoslaveni, Rumunji i Grci koji bi se na »turskih razvalinah pojavili«. Zbog toga treba potpomagati Tursku sve dotle dok se ne stvori Velika Njemačka koja će »oslabljeno Slavenstvo opasati, kako lukavi udava opasava svoju prostodušnu i neobzirnu žrtvu«.⁵¹

Rački također objašnjava zašto dolazi do pobuna u Turskoj i opravdava taj bun. Pokoreni narodi, po njegovu mišljenju, i nisu buntovnici jer ustaju »proti samosilju nerazboritih gospodarah Balkanskog poluotoka«. To objašnjava na primjerima: »Ako Crni Gjorgje (Karadžorđe; D. P.) i Miloš Obrenović bijahu buntovnici, da Obren i Luka i Vukalović, knez Danilo i Nikola i vojvoda Mirko jesu buntovnici, onda i svi cari i kralji od Ferdinanda I do Leopolda II,

⁴⁸ Isto. To se odnosi na Srbe u Ugarskoj i Hrvatskoj.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, 205, 6. 9. 1862.

⁵¹ Isto. Rački doslovce piše: »Takva politika (misli na turkofilsku politiku bečke vlade; D. P.) je u najstrožem znamenovanju rieči *protuaustrijska* (potcrtao Rački; D. P.); jer nesamo što netraži učvrstiti, kamo li razširiti carevinu austrijsku na jugoistoku, već navlaš ovdje slabi vriedjajuć pravednu sviest svojih narodah i čineć si nove neprijatelje s ove strane Save.«

onda Sobieski i Branković i Sibinjanin Janko i Gjuro Kastriota (Skender beg; D. P.) i mnogi najslavniji borci bijahu buntovnici.⁵²

U razdoblju opadanja turske vlasti od kraja 16. stoljeća, koje je Rački nazvao osekom, postoje, prema njegovu mišljenju, dva dijela. U prvom dijelu, do mira u Srijemskim Karlovcima prednjačila je Austrija, a od mira u Kučuk-Kajnardžiju 1774. to prvenstvo preuzima Rusija. I dok je prvi mir potpisala Austrija kao jedna od saveznica u Sv. ligi, drugi je Rusija potpisala sama nakon izravne pobjede protiv Turske i tako inicirala rješavanje istočnog pitanja direktnom konfrontacijom s Turskom.⁵³ Iako je bio oduvijek povoljno raspoložen prema Rusiji i njenoj ulozi na Balkanu, Rački nije, kao pravi znanstvenik, propustio da kaže da Rusija, iako je pomogla u oslobođanju Grčke, Rumunjske i Srbije, ima u svojoj politici na Balkanu »sebičnosti i koristoljublja« jer se »služila narodima u Turskoj kao sredstvima u svoje svrhe«. To je pokušao dokazati i na primjeru sloma prvoga srpskog ustanka 1813. godine, pa zaključuje »da Rusija, naime, u istočnom pitanju gledala je najprije svoju korist, pa tek onda na korist naroda turskih«.⁵⁴

Budući da su Austrija i druge velesile djelovale na istočno pitanje do kraja 18. stoljeća uglavnom diplomatski i bojale se širenja i jačanja Rusije na račun Turske i njena izlaza na Sredozemlje, one su pod izgovorom »europskog ravnovjesja« zapravo počele podržavati Tursku »proti Rusiji« i istodobno protiv malih kršćanskih naroda u Turskoj kojima su na taj način uskraćivale svoju moralnu i političku potporu. Tako je bilo i u krimskom ratu i opet s ciljem »da Rusiju odtisnu iz one pozicije na iztoku«.⁵⁵ Rački je već tada smatrao da se istočno pitanje ne može nikako riješiti samo diplomatskim putem. To je pokušao dokazati na primjeru Francuske za vrijeme Napoleona III. koja je pokušala od Austrije da Italija dobije Lombardiju i Veneciju s tim da se Austriji dade za to Bosna i Hercegovina. Pa iako se toj diplomatskoj trampni ne bi osim Rusije suprotstavila ni jedna evropska velesila, to bi možda bio samo »prvi korak k rješenju istočnog pitanja«. Rački ne kaže izričito da li bi to bilo »pravedno i koristno«, ali drži da to Austrija, dok je u njoj na vlasti njemačka centralistička uprava, ne bi nikada prihvatila. Zbog toga Rački tvrdi kako se istočno pitanje ne može riješiti diplomatskim putem jer evropske velesile neće poremetiti postojeću ravnotežu snaga.⁵⁶

Mogućnostima malih balkanskih naroda da se sami oslobode u povoljnom trenutku poklonio je Rački punu pažnju. Prvo je pobio netočne predrasude tadanje zapadne Evrope o narodima u Turskoj kao nekoj »neograničenoj smjesi narodnosti bez svake moralne sna-

⁵² Isto.

⁵³ Isto, 206, 9. 9. 1862.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto, 207, 10. 9. 1862.

ge i budućnosti«, a zatim tvrdio da su »Jugoslovjeni«, Rumunji i Grci u mogućnosti da sami »uztroje posebne države« i da bi se one mogle tada usporediti s »najsretnijim državama u sadašnjoj Europi drugoga i trećega razreda«. ⁵⁷ Prema njegovim proračunima Turci kao gospodujući narod čine samo jednu petnaestinu ukupnog broja pučanstva u Turskoj, pa će ih već i zbog toga moći na Balkanu zamijeniti Slaveni, Rumunji, Arbanasi i Grci koji žive u »kompaktnoj masi« i nastavaju »prostrane i bogate zemlje«. ⁵⁸ Na primjeru srpske države, koja je nakon prvoga i drugoga srpskog ustanka i unatoč »tolikih nemirah i promienah« ipak u »kratko vrijeme divni napredak učinila u svakoj struci državnoga i narodnoga života«. ⁵⁹ Rački dokazuje da i drugi narodi, ako se oslobode turske vlasti, mogu napredovati. Zatim tvrdi da su »Jugoslovjeni« u Turskoj »isti narod s Hrvatima i Srbijima u carevini austrijskoj« koji su usprkos tolikim zaprekama u svemu isto tako napredovali. ⁶⁰

Rački je držao da će se mali kršćanski narodi na Balkanskom poluotoku moći oduprijeti Turcima, ali samo ako budu potpuno solidarni u toj borbi s geslom »jedan za sve, a svi za jednoga«. Na to ih upućuje zajednički neprijatelj, ista vjera i zajednička budućnost. ⁶¹ Prenoseći ovaj dio teksta, V. Novak je napisao kako je Rački već tada preurekao prvi balkanski rat 1912. godine ⁶² u kojemu su zaista istupili solidarno Srbi, Bugari, Grci i Crnogorci, ali je ta solidarnost trajala nepunu godinu dana i samo jedan rat. Bilo je to prvi i posljednji put da su na istoj strani bili svi ti saveznici, posebice Srbi i Bugari. I kao da je već tada predviđao da će temeljna protivnost izbiti baš između Bugarske i Srbije, iako tada Bugarska i nije postojala kao država, Rački je pisao da kad govori o Jugoslovenima u Turskoj, ne dijeli »Bugare od Srbaljah« jer »bugarski narod govori jezik najsirodniji hrvatsko-srbskomu« pa ga zbog toga ne smije ni budućnost dijeliti od »srbsko-hrvatskoga naroda«. ⁶³ Ispravno je predvidio da će potpuna obnova srpske i bugarske države isto tako potaknuti želju za nastavljanjem na tradiciji Simeunove Bugarske i Dušanove Srbije. U tom bi slučaju moglo doći do pokušaja obostrane hegemonije, a to bi, prema Račkom, bilo »ubitačno za oba naroda«. Zbog toga zastupa njihovu međusobnu toleranciju i solidarnost u borbi protiv Turaka, a kad se jednom oslobode od Turaka, neka bude »što bog dade i sreća junačka«. ⁶⁴

Iako je zastupao potpunu solidarnost i slogu, Rački je smatrao da će u borbi protiv Turaka prednjačiti ipak narodi koji su do tada osi-

⁵⁷ Isto, 210, 13. 9. 1862.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto, 211, 15. 9. 1862.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto, 212, 16. 9. 1862.

⁶² V. Novak, Franjo Rački u govorima i raspravama, n. dj., 65.

⁶³ F. Rački, Istočno pitanje, *Pozor*, 212, 16. 9. 1862.

⁶⁴ Isto.

gurali kakav-takav stupanj autonomije ili neodvisnosti, a to su mu: »Srbliji u kneževini i Crnogorci, te Grci u kraljevini i Rumunji u sjedinjenoj podunavskoj kneževini.«⁶⁵ Ustvrdio je već tada da je Rumunjska zbog svoga položaja ipak od spomenutih država najmanje zainteresirana za rješenje istočnog pitanja, da panheleni u Grčkoj uzalud maštaju o obnovi grčkog (bizantskog) carstva, a da su najneposrednije za radikalno rješavanje istočnog pitanja zainteresirane Srbija i Crna Gora koje vežu i »ostala braća u Turskoj« (Bugari i Makedonci; D. P.).⁶⁶

Rački je u *Istočnom pitanju* analizirao i unutarnje vjerske, kulturne, povijesne i donekle gospodarske razlike koje su postojale među balkanskim narodima. Za njega su vjerske, odnosno kulturne razlike bile najveće, pa je zato osudio ultrakatolička stajališta koja su postojala u Hrvatskoj, a protivila su se oslobođenju Istoka ispod turske vlasti zbog toga »što je veći dio tamošnjih kršćanah iztočne ne sjedinjene crkve« (pravoslavlje; D. P.),⁶⁷ Odbacio je tvrdnju kako je bolje da na Istoku »gospoduju Turci, nego li pravoslavni kršćani, razkolnici«, da je, navodno, Turčin »pravedniji katoliku od šizmatika«. On je pak isticao kako je pravoslavlje bliže katoličanstvu od islama i pretjerano tvrdio kako muhamedanstvo ne može »uztrojiti državu ujudnu, pitomu, prosvjećenu, pravednu.«⁶⁸

Budući da je i Rački zastupao mišljenje kako je 19. stoljeće vijek narodnosti i njihova oslobađanja, nastajanja i ujedinjavanja, on smatra da oni na to imaju pravo ne samo zbog povijesnih razloga i legitimiteta nego i po prirodnom pravu. Zato je često isticao kako je »narodnost novi faktor, nova moć u državnom sustavu europskom«. I to pravo naroda neće biti potisnuto »ni ugovorima, ni kongresima, ni topovima«. Prirodno je da će i Jugoslaveni osjetiti »čarobnu moć ovoga kretala u stroju europskih država« i da će biti solidarni u svakom novom pokretu na Balkanu. Da bi ilustrirao tu organsku povezanost interesa, Rački je napisao: »Svaki top ispaljen u Beogradu, Sarajevu ili Cetinju, na Drini, Bosni ili Morači odziva se kod Jadranskog mora, na Vardaru, Marici, Savi, i Kupi i Dravi.«⁶⁹

Idući dalje Rački je pokušao raščlaniti tadanji hrvatsko-srpski prijepor i nastojao ga ublažiti, pogotovu ubuduće kad se začne istoč-

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto, 205, 6. 9. 1862.

⁶⁸ Isto. Kao zastupnik povezivanja i ujedinjavanja katoličke i pravoslavne crkve, Rački je pisao: »Kao katolik nikako ne uvidam, da bi katoličkoj crkvi prijati moglo, da joj više stotinah tisućah djece zavisi od samosilja najmanjeg age i bega, da joj najstarija i najslavnija kćer, iztočna naime crkva, prem odružena, zavisi od milosti Muhamedova kalifa. Pače mišlim, da katolička crkva može se sporazumiti s iztočnom, samo onda ako ova bude u slobodnoj državi, ako joj sljedbenici budu slobodni, a time slobodni i bez predsuda građani« (Pozor, 214, 18. 9. 1862).

⁶⁹ F. Rački, *Istočno pitanje*, n. dj., Pozor, 205, 6. 9. 1862.

no pitanje. On nije zaboravio istaknuti virtualna prava Kraljevine Hrvatske na krajeve koje su joj u 15. i 16. stoljeću oduzeli Turci i koje su još tada držali. Isto tako je naglasio da je još 1528. jedan dio Bosne pripadao Trojedinj Kraljevini, ali su njemu svi ti interesi zajednički jer »kao Hrvat korist naroda hrvatskoga ne razdvajam od koristi naroda srbskoga«, smatrajući da ono »što je jednomu korisno, drugomu ne može biti na štetu«. On predlaže da sva sporna i pogranična pitanja riješe jednom »sine ira et studio učeni povjesnici i jezikoslovci.«⁷⁰ Rački tada prvi put ističe tvrdnju o srodnosti i bliskosti naroda prema njihovu jeziku koju često ponavlja i varira: »Ja smatram Hrvate i Srblje za dva plemena jednoga naroda, razdvojene samo poviješću.«⁷¹ Zatim popularno govori o ta dva tobožnja plemena⁷² kao o dva brata koji su s vremenom otišli iz roditeljske kuće, osnovali svoje obitelji i stekli svaki zaseban imetak, ali im je očinska baština ostala ipak ista. Iako je čvrsto vjerovao da će se braća opet sjediniti, ostavio je vremenu da oni sami o tome odluče i uđu opet pod »jedan krov«, ali im na srce stavlja obvezu da ne zaborave i »zajedničku baštinu.«⁷³

Rački je idealistički držao da ne može biti nikakve hegemonije Srba prema Hrvatima i obratno. Zbog toga se s čuđenjem zapitao zašto je došlo do povike na Hrvate u »prekosavskom novinstvu« čim su oni na Saboru 1861. istakli tzv. virtualna prava na neke krajeve Bosne koji su se tada nalazili pod turskom vlašću. On je posebno istaknuo da to nisu u Hrvatskom saboru uradili zato da izazovu Srbe, nego zbog toga da se ograde od Mađara i njihovih težnji. Tom je prilikom napisao i poznatu tvrdnju kako »među dvima plemenima jednoga naroda ne može biti prave hegemonije . . .« koja se kasnije i zloupotrebljavala.⁷⁴ Istodobno je Rački pozvao nesebično Kneževinu Srbiju da osvaja na Istoku, poglavito u Bosni kamo treba da upadne preko Drine, ali time ne odriče mogućnosti Hrvatskoj da u pogodnom trenutku uradi isto.⁷⁵ Tim riječima kao da je predviđao oštre srpsko-hrvatske proturječnosti oko Bosne i Hercegovine, koje

⁷⁰ Isto, 214, 18. 9. 1862.

⁷¹ Isto.

⁷² M. Gross, n. dj., str. 335, piše kako Rački ideju jugoslovenstva dijeli na tri sloja: »slovenstvo«, »jugoslovenstvo« i »hrvatstvo«, ali ne čini među njima i formalnu razliku i kao političar-praktičar izražava se neprecizno: »Riječ je prije svega o pojmovima 'narod' i 'pleme' koje upotrebljava na sve tri razine.« Iako on ispravno definira pojam narod, unatoč tome se služi i pojmovima 'slovenski', odnosno 'jugoslovenski' narod.

⁷³ F. Rački, Istočno pitanje, n. dj., Pozor 214, 18. 9. 1862.

⁷⁴ Isto. U staroj Jugoslaviji službeno su priznata samo tri plemena jednog naroda i teorijama o jedinstvu, jednakosti i jugoslovenstvu pokušavalo se često opravdati hegemonija velikosrpske buržoazije. Zbog toga su stajališta Franje Račkoga često citirana i neki njegovi radovi tiskani, osobito u izvodima Viktora Novaka.

⁷⁵ Isto. Rački je tada napisao rečenicu: »Ako vi zakasnite, pa se okolnosti promijene, ne bijedite nas (tj. Hrvate; D. P.), budemo li oživjeli svoja državna prava.«

su izbile u doba velike istočne krize 1875—1878. godine,⁷⁶ a kulminirale u doba okupacije, koju je zastupala i Narodna stranka i većina hrvatskih političara, naravno osim Strossmayera i Račkog.⁷⁷

Rački je posebno cijenio vanjsku politiku, diplomatsku djelatnost i vojničke vrline crnogorske države i često ih isticao kao primjer kojim bi i Kneževina Srbija trebala ići. Već je tada smatrao da Srbija kao jača mora priteći češće u pomoć maloj Crnoj Gori, jer ako »zakasni pružiti ruku Crnoj Gori, oslabljenoj i iznemogloj, sav pokret udušit će se bez velikih posljedica. Istočno pitanje odgodit će se na neizvjesno, može biti veoma kratko vrijeme«. ⁷⁸ Pa ako pokret i propadne, kako se dogodilo 1862. godine, on će imati »velikoga nauka i ploda« jer će svi »Jugoslavjani« spoznati da nema ništa bez solidarnosti i da će morati tada »tražiti naravno središte, a ne umjetno sastavljeno«. ⁷⁹ Kao primjer za kojim Srbija treba ići, Rački je istaknuo pomoć koju je u doba prvoga srpskog ustanka pružio vladika Petar I. Petrović Karađorđ i njihov zajednički nastup prema Sandžaku i Bosni.⁸⁰

U novom pokretu na južnoslavenskom jugu, kojim bi se trebalo riješiti i istočno pitanje, Rački središnje mjesto daje tada Srbiji, premda je ona 1862. još uvijek pod suverenitetom Porte. Pa iako njen položaj jamče velesile, Srbija je kao i te godine bila izložena samovolji beogradskog paše i bosanskog vezira. Zbog toga on predlaže srpskoj vladi aktivniju politiku koja bi rezultirala politikom gotovog čina, a njega će kao i uvijek dotada evropske velevlasti prihvatiti.⁸¹ Smatrao je da treba samo netko udariti na Tursku, a drugi će mu se pridružiti u borbi. Zato piše da bi Srbija i Crna Gora trebale zajednički krenuti u boj, a njihova borba »našla bi odziva preko Drine, s ove i one strane Balkana, da u istoj Ateni . . .«⁸² U želji da se slavenski jug što prije oslobodi od Turaka, Rački, više srcem nego činjenicama, stavlja Srbiji zadatak vlastitog oslobođenja, a nakon toga »ona mora tražiti za ostale Jugoslavjane u Turskoj jamstva za njihov opstanak«, pa makar za Bugarsku i Bosnu i Hercegovinu isposlovale samo autonomiju u okviru Turske. Pa iako bi ta autonomija bila minimum, bio bi to »prvi korak ka konačnom rješenju istočnog pitanja«. ⁸³

⁷⁶ Usp. moj rad: Polemika između hrvatskih i srpskih listova o pripadnosti Bosne i Hercegovine u doba ustanka 1875—1878. godine, Akademija nauka i umjetnosti BiH, pos. izd. knj. XXX — Odjelj. društ. nauka, knj. 4, Sarajevo 1977, 143—160.

⁷⁷ Za Zbornik Naučnog skupa o otporu austrougarskoj okupaciji, što je održan u Sarajevu 1978, napisao sam raspravu: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i njegov odjek u banskoj Hrvatskoj (u tisku).

⁷⁸ F. Rački, Istočno pitanje, n. dj., *Pozor*, 214, 18. 9. 1862.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto, 210, 13. 9. 1862. Dakle jo šjednom: što ne može diplomacija izvesti u istočnom pitanju, to imaju izvesti sami narodi . . .

⁸² Isto, 213, 17. 9. 1862.

⁸³ Isto.

Na kraju ove zanimljive rasprave o istočnom pitanju Rački donosi i zaključak koji je sažeo u tri stavka:

1. »Da istočno pitanje kuca svom silom na vratih europske diplomacije, te da ga se ima što prije riješiti, što se dulje odgadjaju, tim gore po mir i poredak europski.

2. Da se istočno pitanje ni riješiti ni ušutkati nemože makakovimi obnovami u turskom carstvu... To bjelodano dokazuje poviest svih reformah pokušanih u Turskoj tečajem poslednjih dvajuh stoljećah.

3. Da će se istočno pitanje riješiti najpovoljnije za 'europsko ravnovesje', popusti li se kršćanskom narodom uztrojiti nove državne organizme. A ovi narodi imaju za taj posao dosta duševne i materijalne snage, late li ga se 'solidarno'. Europske vlasti neka i na Tursko carstvo uprave načelo 'neposredovanja', a diplomacija neka registrira u međunarodno pravo i 'gotove čine'.⁸⁴

Rački je od srpsko-turskog sukoba i rata Crnogoraca protiv Turaka mnogo očekivao, ali je malo dočekao. Objektivne prilike i stvaran odnos snaga bili su mnogo nepovoljniji nego što je to Rački 1862. predviđao. Očito je da se on, kako i sam sebe naziva »nedržavnikom«,⁸⁵ u mnogo čemu prevario u procjeni. Događaji iste godine i zbivanja u idućih petnaestak godina ubrzo su opovrgli njegove želje. Samo jedan dan nakon što je izašao i posljednji nastavak njegova *Istočnog pitanja u Pozoru*, on je morao napisati svom isto-mišljeniku Strossmayeru iz rodni Fuzina kako su se njegove nade u pokretanje istočnog pitanja 1862. izjalovile. Crna Gora je morala uz posredovanje Rusije potpisati primirje i prekinuti dalju borbu protiv višestruko jače turske vojske.⁸⁶

3. U OČEKIVANJU DA SE POKRENE ISTOČNO PITANJE

(1862—1875)

Budući da od 1862. do 1875. na Balkanskom poluotoku nije bilo većih sukoba i ratova, nije ni Rački poklanjao veću pažnju istočnom pitanju. Izuzetak su samo evropski sukobi oko njemačkog, odnosno talijanskog ujedinjenja, te prusko-austrijski i austro-talijanski rat (1866) i francusko-pruski rat (1870). Nakon austrijskog poraza u prvom ratu sklopljena je Austro-ugarska (1867) i odmah zatim Ugarsko-hrvatska nagodba (1868), a došlo je i do promjena na srpskom kneževskom prijestolju kad je ubijenog Mihajla, koji je surađivao sa Strossmayerom i Račkim, zamijenio mladi i kolebljivi Milan Obrenović (1868). Srpsko kneževsko namjestništvo sve se više približava

⁸⁴ Isto, 214, 18. 9. 1862.

⁸⁵ Rački je posebno istaknuo da je istočnom pitanju pristupio kao nedržavnik, ali isto tako ističe: »ja pišem ove misli kao katolik i kao Hrvat« (Isto).

⁸⁶ Rački u pismu Strossmayeru, 17. 9. 1862, Dijecezanski arhiv Đakovo (u daljem tekstu: DAD).

Ugarskoj, i to u doba kad unionisti u Hrvatskoj prihvaćaju neželjenu nagodbu s Mađarima. Bilo je to za Račkoga doba razočaranja jer umjesto hrvatsko-srpske solidarnosti protiv Mađara, Nijemaca i Turaka dolazi do suradnje Kneževine Srbije s Austro-Ugarskom i podrške nekih srpskih političara unionistima u Hrvatskoj. U to doba Rački se povlači iz političkog života i preko Jugoslavenske akademije, čiji je postao prvi predsjednik, bori se za kulturno jedinstvo južnoslavenskih naroda, ali usprkos određenoj malodušnosti i apatiji, on prati svaki i najmanji događaj na Istoku i očekuje da se začne nova kriza koja bi mogla ostvariti njegove zamisli o oslobođenju i ujedinjenju Hrvata, Srba, Slavenaca i Bugara. Tako je npr. u početku 1867. doznao, pa odmah piše Strossmayeru, kako je ruski general Ignjatijev rekao da će iduće godine Rusija »podupirati pod rukom« jedan ustanak naših naroda u Turskoj, a eventualnu intervenciju velesila ona bi »oružjem prepričila.«⁸⁷ Kad je u jesen iste godine smijenjena vlada u Srbiji i Garašanin određen za »diploma-tičku, a Ristić za burnu akciju«, javio je biskupu kako očekuje da Srbija priprema rat i dodaje: »Svakako na iztoku spremaju velike sgođe, bog bi dao našem narodu na korist!«⁸⁸

Umjesto očekivane akcije slavenskih naroda u Turskoj, Rački je javio Strossmayeru u proljeće 1868. neželjenu vijest da Mađari nakon nagodbe s Austrijancima spremaju svoju vlastitu vojsku kojom će pokrenuti istočno pitanje i zauzeti Bosnu i Hercegovinu.⁸⁹ Ta bi tvrdnja s obzirom na neka povijesna prava koja su Mađari polagali na Bosnu mogla biti vjerojatna, ali s obzirom na njihov strah od povećanja broja slavenskog življa u Monarhiji, nije se tada mogla prihvatiti. O toj razlici u gledanju na istočni problem Rački je 1870. pisao: »Mi naziremo u slavenskoj i jugoslavjanskoj solidarnosti najkrepče jamstvo svojem narodnomu biću, dočim Mađjari vide u njoj grob svoje narodnosti... Mi smatramo za preduvjet ljepše narodne nam budućnost oslobođenje istoka, dočim Mađjari naziru u njem početak svoje propasti, ili bar svršetak svojih hegemonijskih težnji.«⁹⁰ U jesen 1868. piše Rački Strossmayeru kako je srpsko kneževsko namjesništvo povezano s Mađarima i da to, navodno, čini iz osvete prema Karađorđevićima. Bio je to pokušaj tadanjeg austro-ugarskog konzula u Beogradu Benjamina Kallaya da političkim intrigama istrigne Srbiju od ruskog utjecaja i veže je uz Monarhiju. Budući da se u tim kombinacijama spominje i mogućnost da Srbija dobije istočni dio Bosne, bio je to ujedno i pokušaj izazivanja ne-

⁸⁷ Rački u pismu Strossmayeru, 16. 1. 1867, DAD, piše: »Diferencije između Bugara i Srbalja, da je on izravnao (tj. general Ignjatijev; D. P.), oba bi plemena stupila u federaciju. Sada da je red neka sami narodi dokažu, da jim je do slobode!«

⁸⁸ Rački u pismu Strossmayeru, 29. 11. 1862. DAD.

⁸⁹ Rački u pismu Strossmayeru, 5. 5. 1868, DAD, piše: »Bosna, dakako, najmanje, mora se pridružiti velikoj državi Ugarskoj.«

⁹⁰ F. Rački, Listovi jednoga antiunionista, iz XI pisma; V. Novak, F. Rački u govorima i raspravama, n. dj., 96.

trpeljivosti između Hrvata i Srba.⁹¹ Bila je to akcija kojom se htjelo odbaciti i kompromitirati sve pregovore između kneza Mihajla i njegovih opunomoćenika Oreškovića i Garašanina sa Strossmayerom⁹² o zajedničkoj hrvatsko-srpskoj akciji u oslobađanju naših krajeva pod turskom vlašću. Da je srpsko namjesništvo zaista bilo povezano s austrougarskim vlastima i Andrassyjem, pokazuje i podatak da se uskoro doznalo za suradnju Strossmayer—Mihajlo i da je čak Strossmayerovo pismo dostavljeno Andrassyju.⁹³

Kad je u početku 1869. došlo do grčko-turskih razmirica, Rački je ponovio svoju tvrdnju iznesenu u Istočnom pitanju da će svako odgađanje tog problema samo dovoditi do njegova zaoštavanja. Držao je da će se ipak u njega jednom uključiti i Srbija.⁹⁴ I francusko-pruski rat bio je za Račkog nova prilika za pokretanje istočnog pitanja, naravno, ako bi se u njema umiješale ostale velesile, osobito Rusija koja ne bi smjela lako prijeći preko njemačkog ujedinjenja. Iz pisma Baltazaru Bogišiću doznajemo da je Rački i na francusko-pruski rat gledao kao na propuštenu mogućnost za ujedinjenje Slavenstva kojem prijeti opasnost nakon ujedinjenja Njemačke.⁹⁵ Potkraj iste, 1870. godine pokazao se tračak nade da će Rusija »doskora zametnuti istočno pitanje, koje se ne može riješiti na štetu Jugoslavinstva«,⁹⁶ ali je sve bilo uzalud jer Rusija ni tada nije krenula protiv Turske.

U iduće tri godine nema podataka da je Rački išta pisao o pokretanju istočnog pitanja, ali je unatoč tome pažljivo pratio sve što se zbivalo u Bosni, Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Kad je knez Milan u listopadu 1873. raspustio Ristićevo ministarstvo i doveo na čelo vlade Jovana Marinovića, Rački je to objasnio Ristićevom pasivnošću prema nastojanjima austrougarskog ministra vanjskih poslova grofa Andrassyja da uskoro anektiraju Bosnu.⁹⁷ U početku 1874. u Zagrebu je osnovano Društvo sv. Cirila i Metoda radi podupiranja katoličanstva na Istoku. Na čelu mu je bio poznati unionist zagrebački nadbiskup Mihalović, pa je zato Rački obavijestio biskupa

⁹¹ Rački u pismu Strossmayeru, 18. 10. 1868, piše: »Već bi dosta bilo osvete, a sada bi valjalo nutarnje stanje Srbije urediti, pak se osvrnuti na boreće se Bugare i kukajuće Bošnjake.« Šišić, KORS, I, 71. Usp. i Šišićevu bilješku na istoj stranici gdje govori o Kallayevoj djelatnosti.

⁹² Isto. Prema ovim kombinacijama Austro-Ugarska je trebala dobiti krajeve zapadno od Ilinje Vrbas—Neretva.

⁹³ Rački u pismu Strossmayeru, 3. 7. 1870, Šišić, KORS, I, 104. Bilo je to pismo u kojem Strossmayer želi knezu Mihajlu da postane kraljem srpskim i hrvatskim.

⁹⁴ Rački u pismu Strossmayeru, 26. I 1869, DAB.

⁹⁵ Rački u pismu Bogišiću, 18. 7. 1870, V. Novak, V. Bogišić i F. Rački, Prepiska, n. dj., 188. Rački pita Bogišića hoće li se umiješati Rusija i piše: »Ele, liepe prilike da se potakne istočno pitanje. Bojim se da će slavenska mlitavost i ovu priliku propustiti; pa kad se jednom Njemačka ujedini, jao Slavenstvu!«

⁹⁶ Rački u pismu Strossmayeru, 23. 11. 1870, Šišić, KORS, I, 123.

⁹⁷ Isto, 6. 11. 1873, 254.

Strossmayera da će se Srbi tomu oduprijeti.⁹⁸ Biskup mu je odgovorio kako je sva ta akcija budalasta i da u njoj vidi podvalu mađarske politike.⁹⁹ U tih nekoliko godina Rački je u okviru svoje kulturne akcije povezivanja južnoslavenskih naroda izdašno pomagao, naravno zahvaljujući u prvom redu Strossmayeru, bugarske mladiće koji su se školovali u Zagrebu.¹⁰⁰

Neposredno prije izbijanja ustanka Rački i Strossmayer su se više zanimali za Bosnu i Hercegovinu. Tako 1874. Strossmayer piše kako je nadvojvodi Albrechtu rekao da nastoji dobiti Bosnu,¹⁰¹ a zatim kako Andrassy ipak teži da dobije Bosnu i Hercegovinu.¹⁰² Budući da su u to doba pravaši i posebno pravaška omladina u Hrvatskoj također govorili o potrebi ulaska u Bosnu, Rački piše 1875. kako Mihovil Pavlinović »gaji uzgrijane nade o Bosni«; a one nemaju »temelja ni u nutarnjem ustrojstvu monarhije ni u vanjskih konstelacijah«. Zatim je Rački dodao kako od svega neće biti ništa ako ne bude sporazuma »između sva četiri plemena na slovinskom jugu« (tj. između Hrvata, Srba, Slovenaca i Bugara; D. P.). A bez toga nema »ni Hrvatom budućnosti«.¹⁰³ U to je doba Strossmayer uz pomoć Račkog vodio neravnopravnu borbu protiv mađarskih nastojanja da bosanske klerike premjeste iz đakovačkog sjemeništa u mađarski grad Ostrogon.¹⁰⁴ Iako je Strossmayer nominalno bio biskup Bosne, u tome nije uspio, pa su sjemeništarci morali u ljeto 1876. preseliti u Mađarsku. Šišić taj događaj povezuje s politikom grofa Andrassyja i njegove težnje prema Bosni i Hercegovini neposredno prije njene okupacije.¹⁰⁵

4. ISTOCNA KRIZA 1875—1878. GODINE

Budući da sam o držanju Strossmayera i Račkog prema bosansko-hercegovačkom ustanku i istočnoj krizi već pisao,¹⁰⁶ ovdje ću ponoviti neke činjenice i zaključke, ali s težištem na djelatnosti Franje Račkoga. Dodat ću podatke iz njegovih pisama Stojanu Novakoviću, srpskom povjesničaru i političaru,¹⁰⁷ te pravniku Baltazaru

⁹⁸ Isto, 14. 1. 1874, 277.

⁹⁹ Isto, 7. 2. 1874, 280.

¹⁰⁰ Isto, 200 i 297.

¹⁰¹ Isto, 302.

¹⁰² Isto, 305.

¹⁰³ Isto, 354.

¹⁰⁴ F. Šišić, KORS, I, n. dj., 339, 341, 342, 348—9, 351—2.

¹⁰⁵ Isto, 330.

¹⁰⁶ Vidi bilj. 12.

¹⁰⁷ Mileta St. Novaković, Pisma Franje Račkoga Stojanu Novakoviću (1872—1886), Izdanje Čupičeve zadužbine, br. 70, knj. XXXVI, Beograd 1929, 231—281. Usp. bilj. 17. U daljem tekstu: M. Novaković, Pisma... i str.

Bogišiću,¹⁰⁸ koji će znatno dopuniti sud o Račkom kao političaru i njegovu trajnom interesu za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda koji su organski bili povezani s korjenitim rješenjem istočnog pitanja.

Rački je s oduševljenjem pozdravio izbijanje ustanka u Hercegovini a zatim i u Bosni u ljeto 1875. godine. On je smatrao da je ustanak najbolji način da se opet pokrene istočno pitanje o kojemu je onako iscrpno pisao još 1862. godine. Također je držao da će se u ustanak vrlo brzo uključiti Srbija i Crna Gora, druge balkanske države, pa i Rusija. Iako je najveće nade polagao baš u Rusiju, nastojao je da se i Srbija što prije izravno poveže s ustankom, da zarati protiv Turske. Međutim, nije velike nade polagao u kneza Milana Obrenovića pa je i Strossmayera odgovarao od suradnje s knezom koji je, prema riječima Račkoga, u početku ustanka ionako bio izgubljen.¹⁰⁹ Istodobno je javio biskupu kako će se dualistička Austro-Ugarska opirati aneksiji Bosne i Hercegovine, pa se neće ostvariti ono što su očekivali i priželjkivali mnogi članovi Narodne stranke. Ako bi se, pak, od Bosne i Hercegovine stvorila »državna zajednica, koja bi svojim životom živjela«, tada »južno Slavenstvo imalo bi budućnost, ali Hrvatsvo, sapnuto nepovoljnim okolnostmi, doskora bi kapituliralo.«¹¹⁰ Na nagovaranje Milutina Garašanina i Antonija Oreškovića Strossmayer je pisao Račkome o akcijama koje bi u Bosni i Hercegovini zajednički provodili Srbi i Hrvati s tim da Hrvatska dobije »po starom pravu« sjevorozapadnu Bosnu koju su tada nazivali »Turskom Hrvatskom«.¹¹¹

Rački je obavijestio Strossmayera i o držanju bana Ivana Mažuranića prema ustanku u Bosni i Hercegovini,¹¹² o turkofilskom stajalištu koje je prevladavalo u Mađarskoj, tj. da se po mogućnosti održi turska država na Balkanu, te o brojnim dobrovoljcima i pomoći koja iz Hrvatske ide u ustanak.¹¹³ Na kraju zaključuje kako »južnomu Slavenstvu sviće zora, pa i ne sudjelovali Hrvati pod svo-

¹⁰⁸ V. Novak, V. Bogišić i F. Rački, Prepiska, 1866—1893, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, SANU, I. odj., knj. XXV, Beograd 1960. U daljem tekstu: V. Novak, Bogišić—Rački, Prepiska i str.

¹⁰⁹ Rački u pismu Strossmayeru, 19. 8. 1875, F. Šišić, KORS, I, 371. On tada piše: »Potvrđuje se, što smo predviđjali, da će se dualistička Austrija opirati svakoj aneksiji Bosne i Hercegovine.«

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Strossmayer u pismu Račkome, 22. 8. 1875, F. Šišić, KORS, I, 372.

¹¹² O držanju bana Mažuranića usp. J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća (Ivan Mažuranić kao političar), Zagreb 1973, 279—308, i moj rad: Odjek bosanskog ustanka (1875—1878) u sjevernoj Hrvatskoj (Držanje bana Mažuranića prema ustanku), *Radovi*, 4, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1973, 159—164.

¹¹³ Usp. o tome pored gore navedenog rada i moj rad: Odbori za pomaganje i bosanski prebjeci u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878, *Radovi*, 7, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1975, 219—248.

jim stijegom«. ¹¹⁴ Budući da je Rački očekivao da će i Srbija neposredno nakon izbijanja ustanka u Bosni ući u rat, u jesen 1875. nezadovoljno je utvrdio da to ona nije uradila iako je raspoloženje stanovništva bilo sklono ratu. Kao opravdanje Rački je konstatirao kako Srbiju »ustanak nađe nepripravnu za vojnu kao državu«. ¹¹⁵ No ipak se srpska vlada sprema, namjerava dići vojsku, »provaliti u Bosnu i Staru Srbiju i pomoći bugarski ustanak«. ¹¹⁶ Na biskupove kritičke opaske prema držanju Srbije i posebno kneza Milana Rački se pridružuje i piše kako su i bosanski ustanici ogorčeni na Srbiju i sve se više okreću prema Crnoj Gori koja bi, navodno, zajedno s Hrvatskom trebala podijeliti Bosnu i Hercegovinu. ¹¹⁷ Kad Srbija i do početka 1876. nije ušla u rat, Rački je otvoreno konstatirao da ona »ili ne shvaća svoga položaja, ili mu nije dorasla«. ¹¹⁸ U drugim pismima varira također u istom tonu: »Ustanak mora prestati, ako se Crna Gora i Srbija ne umiješaju. Srbija, sudeć po novinah, rogo-bori, ali toliko puta se iznevjerila, da joj nitko ne vjeruje.« ¹¹⁹ Potkraj travnja 1876. piše da je »Rusija pod rukom preuzela vođenje ustanka« i da »Srbija nije zbilja pripravna bila, ali da ni ona ni Crna Gora ne smiju više natrag. Misli se, da će obje skoro udariti«. ¹²⁰ Zatim opet piše da će se Bosna i Hercegovina ipak osloboditi, da će Rusija postati aktivnija nakon što je pustila »Andrassyja do fujaska« u »klupku istočnog pitanja«. ¹²¹ S obzirom na njegovo izuzetno povjerenje u ulogu Rusije, Rački optimistički javlja kako nije daleko trenutak kad će se vidjeti »krst na sv. Sofiji« u Carigradu. ¹²² Iz pisma Bogišiću doznajemo da Račkoga i druge političare u Hrvatskoj ipak najviše zanima ustanak »onkraj Save i Une« jer svi žele da se bar Bosna oslobodi od turske vlasti. ¹²³

Kad se u lipnju 1876. zasigurno znalo da će Srbija zaratiti, Rački je opravdava što to već i prije nije uradila jer nije imala novaca, odnosno nije dobila ratni zajam. ¹²⁴ U pismu S. Novakoviću Rački piše kako će Srbija zaratiti i da će to izvesti »na korist celoga južnoga Slavenstva«. ¹²⁵ Odmah zatim konstatira kako »idu stvari za Slaven-

¹¹⁴ Rački u pismu Strossmayeru, 27. 8. 1875, F. Šišić, KORS, I, 374—375.

¹¹⁵ Isto, 2. 10. 1875, 377.

¹¹⁶ Isto, 378.

¹¹⁷ Isto, 19. 11. 1875, 384.

¹¹⁸ Rački u pismu Strossmayeru, 11. 1. 1876, F. Šišić, KORS, II, 2.

¹¹⁹ Isto, 27. 2. 1876, 8.

¹²⁰ Isto, 26. 4. 1876, 15.

¹²¹ Isto, 12. 5. 1876, 24.

¹²² Isto, 14. 5. 1876, 25.

¹²³ Rački u pismu Bogišiću, 7. 5. 1876, V. Novak, Prepiska, 262.

¹²⁴ Rački u pismu Strossmayeru, 19. 6. 1876, F. Šišić, KORS, II, 29.

¹²⁵ Rački u pismu S. Novakoviću, 19. 6. 1876, M. Novaković, Pisma, n. dj., 245. Rački piše: »Dok se mi ovdje čekamo, vi se pripravljate za velika djela... Onakvi kakvi jesmo sada, ne možemo mnogo izvesti; treba da se Balkanski poluotok očisti od azijskog barbarstva, tada će pući i našem književnomu radu širje polje.«

stvo dobro. Velevlasti popuštaju, da se sami narodi obračunaju s Turčinom, a to je za nje najbolje. Samo glede Rusije prevarismo se; i oni se boje Slavenstva.¹²⁶ U istom pismu Rački je napisao poznate ali teško shvatljive riječi u kojima se, zapravo, miri s nestajanjem Hrvatsva u korist tada nedefiniranog južnog Slavenstva.¹²⁷ Sve navedeno pokazuje da je Rački i tada držao da će se njegove tvrdnje iz *Istočnog pitanja* 1862. ipak ostvariti, tj. da se sami mali slavenski i balkanski narodi mogu osloboditi od turske vlasti, da će se, vjerojatno, ujediniti i tako riješiti istočno pitanje.

Nepunu godinu dana nakon izbijanja ustanka u Bosni, Srbija je zaratila, a Rački je s pretjeranim optimizmom javio Strossmayeru kako misli da će Srbi za petnaestak dana biti u Sarajevu. Istodobno tvrdi kako je u Zagrebu zavladao rezignacija, jer je »hrvatsko pleme propustilo prilike, da se osposobi za prednjačenje na slavenskom Jugu«. On je čvrsto vjerovao da će »Srbija i Crna Gora dobiti Bosnu i Hercegovinu i Staru Srbiju, kakav god bio uspjeh rata«, pa je zbog toga za Austriju sve izgubljeno.¹²⁸ Od Stojana Novakovića Rački je zamolio i dobivao izvještaje o stanju u Srbiji i na bojištu, i to takve vijesti »koje se novinam ne mogu povjeriti«. Takve obavijesti bile bi u Zagrebu korisne onima »koji srbsku pobjedu drže za pobjedu hrvatsku, i koji ne naziru u srbstvu i hrvatstvu dva pola«. Račkoga je posebno zanimalo da li će Srbija nakon bitke kod Aleksinca potpisati primirje ili nastaviti dalje rat i osloboditi Bosnu i staru Srbiju kao što se Crna Gora brine i bori za oslobođenje Hercegovine. On je držao da će Srbija nastaviti rat dok ne postigne uspjeh i oslobodi te krajeve ispod turske vlasti.¹²⁹

Iz njegovih pisama vidi se kako je tada smatrao da će ipak Srbija oko sebe okupiti Južno Slavenstvo, a ne Hrvatska kako je to nastojala većina u Narodnoj stranci, pa povremeno i Rački. U skladu da jedan brat ne može izgubiti jačanjem drugoga, Rački i Strossmayer su željeli puni uspjeh srpskom oružju i oštro osuđivali sve one koji su mislili protivno, kao npr. Grgu Martića i bosansko katoličko svećenstvo koje se svojim protestom usprotivilo jednostranom Proglašenju o ujedinjenju Bosne sa Srbijom.¹³⁰ Rački također ne drži da je ispravno bilo mišljenje »kako ne bi bilo ni za Monarhiju, ni za katoličanstvo, ni za Hrvatsku korisno, da se Bosna i Hercegovina pridruže Srbiji i Crnoj Gori.«¹³¹ Zbog toga Rački pomno prati sve ono što se u to doba događa u Beču i Pešti, osobito u turkofilskim krugovima. Tako potkraj kolovoza 1876. piše: »U Beču i Pešti bjesne,

¹²⁶ Rački u pismu Strossmayeru, 29. 6. 1876, F. Šišić, KORS, II, 30–31.

¹²⁷ Isto. »Preko Hrvatsva preći će dakako nova historija na dnevni red. Ali neka se samo izbavi Južno Slavenstvo; za plemenske osobine je najmanje.«

¹²⁸ Isto, 5. 7. 1876, 33.

¹²⁹ Rački u pismu S. Novakoviću, 31. 8. 1876, M. Novaković, Pisma, n. dj., 246.

¹³⁰ Usp. o tome moj rad: Odjek ..., n. dj., Radovi, 4, 172–176 (Strossmayer i Rački ne odobravaju postupke fra G. Martića, M. Pavlinovića i pape Pija IX.).

¹³¹ Rački u pismu Strossmayeru, 16. 7. 1876, F. Šišić, KORS, II, 36.

čim Srbom i Crnogorcem ide bolje. Jučer su stigle radosne vijesti od Aleksinca«. Tada je smatrao kako je i ruska intervencija samo pitanje vremena i zato piše kako je konačno istočno pitanje došlo na dnevni red s kojega ga neće skinuti ni svi turkofilske listovi.¹³² Uskoro je s preuranjenom radošću javio Strossmayeru: »Istočno pitanje svakako će se riješiti u slavenskom smislu i interesu. Uzeo ga je u ruke ruski narod ... Uopće se misli da će se sadanja diplom(atska) akcija izjaloviti, pa da će se Rusija umiješati oružjem. Ali bud kako, Bosna sa Hercegovinom i Bugarska neće više biti Turske ... Istok Europe svakako se preobrazuje ...«¹³³

Potkraj 1876. kad je Srbija morala potpisati primirje nakon poraza kod Đunisa, Rački očekuje da će stupiti u rat Rusija i omogućiti Srbiji da postigne ono što nije mogla u izravnom ratu protiv Turske.¹³⁴ Tada u pismu Novakoviću piše: »Imao bih vas koješta pitati o današnjoj situaciji u Srbiji; ali takva bi pitanja škakljiva bila. Želim, da žrtve, koje je Srbija dopriniela i koje još uvijek doprinosi, urode po slobodu iztoka dobrim plodom.«¹³⁵

U proljeće 1877. očekivao se rat između Rusije i Turske. I o tome piše Rački svojim istomišljenicima. Tako npr. u ožujku šalje utješno pismo i S. Novakoviću u kojem konstatira da Srbija, doista, nije riješila istočno pitanje, ali ga je potisnula znatno naprijed.¹³⁶ Mjesec dana kasnije dojavljuje Strossmayeru: »Rat je neizbježiv. Bude li Rusija sretna, može se istočno pitanje riješiti. Ja ostajem i sada kod svojega prvashnje mnijenja, t. j. da zemlje Balkanskog poluotoka ostanu svoje.«¹³⁷ Kad je doznao da je Rusija zaratila, napisao je: »Dakle rat! Sada bog daj sreću ruskomu oružju, onda će južnomu Slavenstvu sinuti.«¹³⁸ Iznenađila ga je i ogorčila papina izjava protiv Rusije pa nagovara Strossmayera da zbog toga ne ide na poklonstvo papi u Rim.¹³⁹

¹³² Isto, 27. 8. 1876, 42—43. Među turkofilske listove u Austro-Ugarskoj spadali su osobito bečka *Neue Freie Presse* i peštanski *Pester Lloyd* koji su vrlo nepovoljno pisali o svim Slavenima i podržavali Tursku.

¹³³ Isto, 24. 9. 1876, 76.

¹³⁴ Rački u pismu Novakoviću, 5. 12. 1876, M. Novaković, Pisma, n. dj., 248.

¹³⁵ Isto, 14. 12. 1876, 250. Iz pisma S. Novakovića Račkom (7. 12. 1876) da je Rački »iskrene i dobre želje za Srbiju« izjavljivao »u svakom pismu« (V. Novak, Srpski naučnici i književnici u prepisci s Franjom Račkim, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, SANU, I. odeljenje, knj. XXVI, Beograd 1964, 95).

¹³⁶ Rački u pismu Novakoviću, 17. 3. 1877, M. Novaković, Pisma, n. dj., 251. U istom pismu moli Novakovića da ne obraća veću pažnju izjavama zagrebačke sveučilišne mladeži koje nisu bile povoljne za Srbiju i slavensku uzajamnost. Rački tvrdi kako ih zastupa manjina hrvatskog društva i to »naši nihilisti, t. j. Starčevićanci«.

¹³⁷ Rački u pismu Strossmayeru, 18. 4. 1877, Šišić, KORS, II, 102.

¹³⁸ Isto, 30. 4. 1877, 104.

¹³⁹ Isto, 5. 5. 1877, 105.

Kad je potkraj svibnja doznao da se Rumunjska proglasila nezavisnom, a Grčka prekinula odnose s Turskom, Rački radosno konstatira: »Tim bi svi narodi digli se na Tursku.« I dok velike sile raspravljaju diplomatski što će biti na Istoku, Mađari se pitaju hoće li se Austro-Ugarska odlučiti na oružje, a dotle će Rusija, ako bude sretna, istočno pitanje »korjenito riješiti.«¹⁴⁰ Pošto ga je Novaković obavijestio o prilikama u istočnom dijelu Balkana, Rački se čudi otkud Turskoj toliko snage za otpor, zatim izjavljuje da ništa ne vjeruje u akcije Austrije i nastoji da Novaković smiri srpske listove, a on će to uraditi kod »Obzora« kako bi se okanili »zadjevica između Srbstva i Hrvatsva« koje su tada bile žestoke.¹⁴¹ Uskoro piše kako ga vesele ruski ratni uspjesi i odmah kombinira kako bi se moglo riješiti istočno pitanje: »Čuje se, da Rusija misli stvoriti iz Bugarske i Bosne vazalne države, da osjetljivost Austrije štedi. Crna Gora i Srbija zaokružile bi samo svoje međe u Staroj Srbiji i Arbanaskoj.«¹⁴² Prvi ruski neuspjesi u Bugarskoj zabrinuli su Račkoga i on strahuje da bi tada mali balkanski narodi bili prepušteni turskomu divljaštvu, a turkofilska Evropa bi se i te kako radovala ruskom porazu.¹⁴³ Jedva je dočekaao konačni pad opsjednute Plevne i tada oduševljeno javlja Strossmayeru: »Oдавna nije u Zagrebu bilo tolikoga narodnoga veselja, koliko je bilo, kad se čulo, da je Plevna pala. Bijaše to izkrena radost! Sudeć po ruskih listovih, Rusija misli pitanje istočno riešiti radikalno. Na to naslućuje i akcija Srbije.«¹⁴⁴

U početku 1878. raspravljalo se najviše o tome kako će Rusija i Turska sklopiti primirje i što će Rusija izvući iz svoje vojničke pobjede. Tako i Rački smatra da se Rusija neće zadovoljiti »s polovičnim rješenjem istočnog pitanja«, nego će zahtijevati »državnu samostalnost za slavenske zemlje Balkanskog poluotoka«. Budući da nije poznao zaključke iz Reichstadta 1876. i tajnu konvenciju iz Budimpešte 1877. kojima je Rusija podijelila s Austro-Ugarskom interesne sfere na Balkanskom poluotoku, Rački je neispravno držao da Monarhija neće zahtijevati okupaciju Bosne i Hercegovine, da je Njemačka tobože na ruskoj strani i da se nitko neće miješati u rusko-turske odnose.¹⁴⁵ To pokazuje i njegovo pismo S. Novakoviću u početku veljače 1878. kad javlja: »Vi dolje imate druge brige, mislite na rat, uspih, osvajanja itd. Ali to i nas zanima jer svaki iskreni rodoljub znade i osjeća da će sretno riešenje istočnoga pitanja uplivati i na naše javne odnošaje. Reć bi uostalom, da se ovo pitanje,

¹⁴⁰ Isto, 25. 5. 1877, 110.

¹⁴¹ Rački u pismu S. Novakoviću, 8. 7. 1877, M. Novaković, Pisma, n. dj., 254.

¹⁴² Rački u pismu Strossmayeru, 22. 7. 1877, F. Šišić, KORS, II, 121.

¹⁴³ Rački u pismu S. Novakoviću, 20. 9. 1877, M. Novaković, Pisma, n. dj., 255.

¹⁴⁴ Rački u pismu Strossmayeru, 19. 12. 1877, F. Šišić, KORS, II, 134.

¹⁴⁵ Rački u pismu Strossmayeru, 6. I. 1878, F. Šišić, KORS, II, 136.

koje mori Europu već više vjekova, ne će ni sada konačno riješiti, ali imade nade, da će tomu rješanju biti početak koncu« (potc. F. R.)¹⁴⁶

Njegova sumnja da se i nakon pobjede ruske vojske istočno pitanje neće riješiti u potpunosti potekla je od spoznaje da će Rusija imati više poteškoća »na polju diplomatskom« ... nego li na polju bojnom« iako još tada nije znao za rezultate primirja u Jedrenu, tj. da Bosna i Hercegovina dobiju samo autonomiju u okviru Turske.¹⁴⁷ Kad je za to doznao, zaključio je da će »Rusija biti potisnuta dalje, nego li je ona sama prije mislila«, ali se ipak potajno nadao da će baš to prisiliti Rusiju da riješi istočno pitanje »korienitije nego li je naumila bila«. Ne znajući da je Rusija prepustila Bosnu i Hercegovinu u austrougarsku interesnu sferu i zabranila Srbiji da udari preko Drine, Rački je pisao kako »razvoj događaja teče povoljno za naš narod (tj. jugoslovenski; D. P.).¹⁴⁸ I kad je konačno doznao što je zaključeno primirjem u Jedrenu, Rački je izjavio da će »Bosna i Hercegovina, koje su celom pokretu povod dale, najlošije proći«, ali da je i to ipak bolje nego da se istočno pitanje »riješilo u protuslavenskom pravcu«. Pa iako će u Bosni biti »stanje prelazno«, ono je »svakako mnogo bolje od predašnjega«.¹⁴⁹

5. MIROVNI UGOVORI, OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE I SRPSKO—BUGARSKI RAT (1878—1885)

Gotovo sve stranke i istaknutiji političari u Hrvatskoj relativno su povoljno ocijenili Sanstefanski mirovni ugovor. Naime, smatralo se da je to ipak pobjeda Slavenstva u cjelini s Rusijom na čelu: oslobođena je i stvorena nova slavenska država, Bugarska; Srbija i Crna Gora su se proširile i dobile povoljniji međunarodni status, a Austro-Ugarska ipak nije zauzela Bosnu i Hercegovinu. Zbog toga su mnogi političari, pa i Rački i Strossmayer, podržavali Rusiju u strahu da im zbog srpsko-bugarskih suprotnosti Austro-Ugarska i Velika Britanija ne otmu rezultate vojničkih pobjeda. Tako je npr. *Obzor*, organ Narodne stranke, precijenio Sanstefanski mir koji potvrđuje emancipaciju slavenskog življa i tvrdi da će taj sporazum biti »vjekovito slavan i blažen u povijesti slavenskih naroda« jer je ugaoni kamen »u djelu slavenskog uzkrsnuća«.¹⁵⁰ Od općeg, povoljnog uvjerenja ne razlikuje se ni Rački koji piše: »Mir svetostjepanski za

¹⁴⁶ Rački u pismu Novakoviću, 3. 2. 1878, M. Novaković, Pisma, n. dj., 255—256.

¹⁴⁷ Rački u pismu Strossmayeru, 6. 2. 1878, F. Šišić, KORS, II, 144. Rački je tada još smatrao da Rusija nije obećala Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj i glasove o tome naziva tendencioznim, a Rusija je, međutim, tajnom budimpeštanskom konvencijom (15. 1. 1877) obećala te pokrajine Monarhiji kao nagradu za neutralnost.

¹⁴⁸ Isto, 15. 2. 1878, 146.

¹⁴⁹ Isto, 9. 2. 1878, 148.

¹⁵⁰ *Obzor*, 92, 20. 4. 1878.

Balkanski poluotok u jednom smjeru je ono, što je za Apeninski poluotok bio villafranački, a za Njemačku prački, t. j. dobar početak koncu. Ako se nisu izpunile sve opravdane želje Srbije i Crne gore, to je znatno put utrt, da se doskora izpune. Sada treba po mojem mišljenju u Beogradu i na Cetinju strpljivosti i razboritosti. Hvala bogu, uz tolike protivštine, ipak je učinjen orijaški korak.¹⁵¹ Razlike u gledanju na mir u Sv. Stefanu koje su postojale u tadanjoj Srbiji i Hrvatskoj dobro odražava odgovor Stojana Novakovića. On se slaže s Račkim da je »stvar ipak krenuta daleko napred«, ali: »Vi ćete dobro znati da je nezadovoljstvo, o kom vam napremenuh, svojim načinom opravdano.«¹⁵² Osam godina kasnije Rački nije bitno promijenio svoje mišljenje o Sanstefanskom ugovoru: »Škakljivo pitanje o Bosni i Hercegovini ne htjede Svetostjepanski ugovor riješiti, ali htjede prokrciti put rješenju, stvarajući iz Bosne i Hercegovine aut »n »nmu pokrajinu, po prilici kao Berlinski ugovor Istočnu Rumeliju ili Južnu Bugarsku. U Sv. Stjepanu htjelo se najednom utrti siguran put rješenju Istočnog pitanja na načelu: Istok istočnim narodima.«¹⁵³

Za razliku od relativno povoljne ocjene Sanstefanskog Rački je imao nepovoljno mišljenje o Berlinskom kongresu i njegovim odlukama. Naime, u Berlinu su, po njegovu mišljenju, stvorene takve »državne tvorbe po kojima su balkanski narodi najmanje imali postati gospodari Balkanskog poluotoka«. Tu je Bugarska raskomadana, Makedoniji su obećane »autonomne institucije«, Srbija i Rumunjska su dobile neodvisnost »s dodatkom komada zemljišta«, a Austriji je povjerena uprava Bosne i Hercegovine. »Srbija bijaše već tada zlovoljna. Mjesto Bosne i Hercegovine, koju je odavna svojom po pravu narodnom i historijskom smatrala« dobila je samo »komad zemlje na Nišavi«. Rački drži da je u Berlinu izvedena podjela isključivo po načelu: Divide et impera!¹⁵⁴ Još prije nego što su doznali konačne zaključke Berlinskog kongresa, na Strossmayerovo pismo u kome piše da su on i Rački u svom gledanju na položaj i pripadnost Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj potpuno osamljeni,¹⁵⁵

¹⁵¹ Rački u pismu Novakoviću, 25. 3. 1878, M. Novaković, Pisma, n. dj., 257.

¹⁵² S. Novaković u pismu Račkomu, 18. 3. 1878, V. Novak, Srpski naučnici i književnici u prepisci s F. Račkim, n. dj., 105.

¹⁵³ Strossmayer—Rački, Politički spisi, n. dj., 471.

¹⁵⁴ Isto. Račkomu kao i većini tadanjih političara u Hrvatskoj nisu u potpunosti bili poznati nacionalni (etnički), jezični, povijesni i pogranični odnosi koji su postojali između Srbije i Bugarske, Makedonije i Bugarske, te Srbije i Makedonije koju su obično nazivali starom Srbijom. Isto tako nisu razlikovali kojim se jezikom govori npr. u Vranju ili Kumanovu, tj. da li je to tzv. torlački dijalekt srpskog jezika, makedonski jezik ili bugarski jezik. Osim toga su pojedini Bugari pokušavali u dopisima zagrebačkom »Obzoru« dokazati da je sve ono što je Bugarskoj bilo dodijeljeno Sanstefanskim mirom ujedno i njihov etnički teritorij. Zbog toga i tekstove Račkoga moramo uzimati kritički.

¹⁵⁵ Strossmayer u pismu Račkome, 2. 4. 1878, F. Šišić, KORS, II, 162—163.

odgovorio je Rački da bi federalistička Austrija djelovala na Istok, a da ga dualistička Austrija odbija.¹⁵⁶ Uskoro je dodao da će ruska diplomacija pogriješiti ako bude dopustila ulazak austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu.¹⁵⁷ Istodobno je zažalio zbog nesloge »jugoslavenskog plemena«, posebice zbog razmirica Srba i Bugara, te Srba i Hrvata čije se »plemenske strasti potpiruju«. ¹⁵⁸ On je tada spoznao da istočno pitanje neće riješiti mali balkanski narodi bez obzira na svoju solidarnost, pa ni Južni Slaveni predvođeni Rusijom, nego velike evropske države s Njemačkom i Engleskom na čelu, dakle turkofilska i protuslavenska Evropa s velesilama kao čuvarima evropske ravnoteže snaga.

Prije nego je okupacija Bosne i Hercegovine bila dovršena, Rački je razočaran konačnim i njemu neočekivanim ishodom i djelomičnim rješanjem istočne krize 1875—1878. napisao one poznate i pomalo proročanske riječi: »da će Bosna dati, ako ne odmah, ali uskora povoda velikim zapletom ... A Slavenstvo austrijsko gleda osupnuto i zabezegnuto ove velike događaje te nema ni snage ni odlučnosti, da stane na put uroti, koja se proti njemu kuje«. ¹⁵⁹ U jesen 1878. Rački se opet nakon političkih neuspjeha i razočaranja vratio kulturnom i znanstveno-organizacijskom radu zastupajući ne toliko političku koliko duševnu zajednicu južnoslavenskih naroda. On je smatrao da će ta zajednica sve više rasti jer je potiču veliki svjetski događaji koji »upravo sada kucaju velikom bukom na vratima istoka, te plemena slovinskog juga, ako im je narodna osobnost draga, glasno na okup pozivaju«. Po njegovu mišljenju balkanski narodi stupaju na političku pozornicu na kojoj »prednje i najodlučnije mjesto osvaja Slavenstvo«, dok nosioci rimsko-helenske kulture na Balkanu, tj. Rumunji i Grci ne zauzimaju povlašćeno, nego prirodno mjesto.¹⁶⁰ On se bojao da Zapad na Istoku ne ponovi greške koje su urađene u doba križarskih ratova, pa zato zastupa kulturno ujedinjavanje Istoka i Zapada, a tu, makar što se tiče Južnog Slavenstva, odlučno mjesto ima Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti¹⁶¹ kojoj je Rački dvadesetak godina bio ne samo predsjednik nego i najbolji organizator i politički usmjerivač.

Osim kulturnog povezivanja Rački i Strossmayer su osamdesetih godina bili jako zagrijani za sjedinjavanje pravoslavne i katoličke crkve među Slavenima, ali je ta ideja od vrhova pravoslavne crkvene hijerarhije oštro odbačena kao pokušaj unijačenja¹⁶² i tako do-

¹⁵⁶ Rački u pismu Strossmayeru, 5. 4. 1878, F. Šišić, KORS, II, 165.

¹⁵⁷ Isto, 17. 6. 1878, 177.

¹⁵⁸ Isto, 177—178.

¹⁵⁹ Isto, 8. 10. 1878, 184.

¹⁶⁰ V. Novak, F. Rački u raspravama i govorima, n. dj., 38.

¹⁶¹ Isto, 39.

¹⁶² Protiv Strossmayerove akcije istupili su vrlo oštro pravoslavni crkveni poglavari, npr. gornjokarlovački episkop T. Živković vidi u tome pokušaj razo-

živjela sudbinu njihova jugoslavenstva koji je ostao samo politički manifest bez realnog oslonca u hrvatskoj i još manje u srpskoj sredini. Ipak, kulturno i vjersko ujedinjavanje bilo je više nužda trenutka nego trajna orijentacija Račkoga jer se on i nakon negativnog iskustva s istočnim pitanjem i posebno srpsko-bugarskim i srpsko-hrvatskim proturječnostima te gubitkom Bosne i Hercegovine nada da je to samo privremeno i veseli ga svaka i najmanja vijest o slozi južnoslavenskih naroda, pa i njihovoj mogućoj federalnoj državi koju najavljuje u pismu Stojanu Novakoviću potkraj 1879. godine: »Drago mi je što su se odnošaji s Bugari na dobro uredili. Savez balkanskih država historijska je nužda, a i naravan. Ja se nadam da je ekskluzivan 'Croatisam' u nas samo prielazan. Razmirica sa Srbi već sada popušta — ona je nenaravna.«¹⁶³

Rački je 1880. godine, tj. dvadeset godina nakon što je napisao članak *Jugoslovenstvo* napustio svoju tezu o nacionalno unitarnom jugoslavenstvu.¹⁶⁴ Tada je konstatirao da su od tri velika evropska pitanja ujedinjavanja dva provedena, tj. njemačko i talijansko, a što se tiče jugoslavenskog, on piše: »U slavenskom pitanju ne radi se o državnom i političkom jedinstvu, jer je u pojedinih plemena slavenskih naroda osobina poviješću njihovom tako razvijena, da svako od njih želi živjeti svojim životom.«¹⁶⁵ Zapravo tu Rački priznaje da je vrijeme formiranja nacija prošlo, da se svaki slavenski narod konstituirao kao nacija, da prema tome njegova teorija o plemenima ne stoji i da se Slaveni, poglavito Južni ili bolje rečeno Jugoslaveni mogu ujediniti, ali kao savez država i nacija bez asimilacije i hegemonije. Sličnu sudbinu imale su i njegove teorije o istočnom pitanju.

Posljednji put se Rački pozabavio istočnim, odnosno južnoslavenskim odnosima 1885. godine. Bilo je to prilikom srpsko-bugarskog rata koji je završio porazom srpske vojske kod Slivnice, nadomak Sofije. Tom je prilikom Rački napisao članak *Zablude srpske politike* kojim osuđuje politiku Obrenovića i taj međuslavenski bratoubilački rat. Odmah je u početku istaknuo »da mi svikolici Srbi, ni svikolici srpski listovi ne odobravaju sadanje srpske politike«¹⁶⁶ (npr. novosadska »Zastava«, cetinjski »Glas Crnogorca« i dr.). Podsjeća da je u ratovima koje je Srbija vodila protiv Turske (1876—1878) sva hrvatska javnost bila na njenoj strani. U ovom ratu to nije bio slučaj iako »svaki prirast zemljišta srpskoga došao bi u prilog

ravanja »naše srbske narodne crkve«, a prota N. Begović iz Karlovca naziva to »ostramoćenjem srpskoga naroda i crkve pravoslavne«. Usp. Strossmayer—Rački, Politički spisi, 76.

¹⁶³ Rački u pismu Novakoviću, 15. 11. 1878, M. Novaković, Pisma, n. dj., 266. Iako Rački piše o savezu »balkanskih« država, iz konteksta se može zaključiti da misli samo na južnoslavenske narode. Dakle, bez Grka, Rumunja i drugih.

¹⁶⁴ Strossmayer—Rački, Politički spisi, 75.

¹⁶⁵ Isto.

¹⁶⁶ Isto, 470.

Hrvatima«, ali oni stoje »na višem gledištu«, a to je »gledište slavensko«. On je smatrao da se obrenovićevska Srbija nije smjela protiviti ujedinjenju Kneževine Bugarske i Istočne Rumelije »prevratom« jer je i sama nastala »prevratom«, tj. srpskim ustancima, zatim da nije smjela napadajući Bugarsku postati »braniocem Berlinškog ugovora, koji je bio protiv nje naperen kano što i protiv Bugarske«, ¹⁶⁷ i zatim da je trebala provaliti s vojskom »u staru Srbiju i na Kosovo« i tamo tražiti teritorijalnu kompenzaciju, a ne napadajući »kod Vidina, Trna i Cjustendila«. ¹⁶⁸ Da je srpska vojska krenula prema jugu, tada bi se u Hrvatskoj radovali, a sada se raduju velikomađarski političari koji su zadovoljni zbog srpsko-bugarskog sukoba. ¹⁶⁹

Rački je svoje »stajalište kao i obično pokušao poduprijeti povijesnim dokazima, pa je tako ustvrdio »da Srbija ne bi ni dan-danas bila slobodna, samostalna i neovisna bez Rusije«, koja joj je i te kako pomogla u prvom i drugom srpskom ustanku. Zatim tvrdi da je Rusija presudno pomogla Srbiji u ratu 1876—1878, osobito nakon poraza srpske vojske kod Đunisa. ¹⁷⁰ Potom objašnjava kako i zašto nije Srbija mogla provesti ulogu jugoslavenskog Pijemonta koja joj je bila namijenjena, jer Pijemont, za razliku od Srbije, »nije išao za gospodstvom Italije«. I opet Rački predlaže federalizam za Južne Slavene iako zapravo govori o čitavom Balkanskom poluotoku: »Na Balkanskom poluotoku ne radi se o jedinstvenoj državi, ali *federativno jedinstvo jest ne samo moguće nego i jedino spasonosno*« (potcrtao D. P.). ¹⁷¹ Također je osudio obrenovićevsku politiku suradnje s Mađarima i potpomaganje režima Khuena Hédeváryja u Hrvatskoj i istaknuo da pristaše te politike »nisu srpski narod« koji će uskoro povjeriti »svoju sudbinu drugim ljudima«, a oni će je »udesiti prema zahtjevima i koristi Slavenstva i južnoga Slavenstva, a nenaravnim saveznicima leđa okrenuti«. ¹⁷²

Iz iznesenoga se vidi da je Franjo Rački i potkraj svoje znanstvene i političke karijere zastupao i dalje program slavenske solidarnosti i suradnje u oslobođanju od svih neprijatelja i rješavanju istočnog pitanja. Međutim, umjesto ujedinjavanja pod svaku cijenu, on sve više zagovara federalistički savez južnoslavenskih država. Za-

¹⁶⁷ Isto, 472.

¹⁶⁸ Isto, 473.

¹⁶⁹ Isto.

¹⁷⁰ Isto, 474.

¹⁷¹ Isto, 477.

¹⁷² Isto, 483—484. Iako je Rački oštro osudio obrenovićevsku proaustrijsku i promađarsku politiku, on je iste godine u pismu Novakoviću zamolio da se sastanak hrvatskih i srpskih književnika održi u Beogradu jer vlada nije dopustila da to bude u Zagrebu. To je uradila »bojeći se jugoslavenske sloge«, pa zbog toga Rački predlaže da se takvi sastanci održavaju periodično, jer bi oni »za naše skupne prosvjetne odnošaje urodili onim plodom, kojim su urodili kod drugih naroda« (Rački u pismu Novakoviću, 23. 4. 1885, M. Novaković, Pisma, n. dj., 272).

htijevajući da tu politiku vode novi ljudi koji bi se okretali prema pravim prijateljima Južnih Slavena — Rusima i tražeći prekidanje suradnje s neprirodnim saveznicima, tj. Mađarima i Austrijancima, Rački na neki način najavljuje rješenja južnoslavenskog i istočnog pitanja kakva su provedena u prvoj polovici 20. stoljeća.

ZAKLJUČAK

Budući da je Franjo Rački bio uz biskupa Strossmayera i Matiju Mrazovića jedan od tri najistaknutija prvaka Narodne, odnosno od 1880. Neodvisne narodne stranke njegovo mišljenje o istočnom pitanju bilo je, uz neka manja i povremena odstupanja, ujedno i program stranke. To se isto odnosi i na njegovu slavensku i južnoslavensku orijentaciju koja je usko povezana s oslobođenjem i ujedinjenjem svih naših naroda. Zato je povoljno rješenje istočnog pitanja samo dio ili bolje rečeno uvjet za ispunjenje južnoslavenskog programa Franje Račkoga, odnosno njegove Narodne stranke.

U gledanju Račkoga na istočno pitanje postoje tri vremenska razmaka s određenim unutarnjim, vanjsko-političkim i programatskim značajkama. To su:

1. Od 1860. do 1867. godine,
2. Od 1867. do 1875. godine
3. Od 1875. do 1878. godine i
4. Od 1878. do 1885. godine

U prvoj i trećoj vremenskoj cjelini Rački stalno očekuje pokretanje i rješenje istočnog pitanja. Naime, u to vrijeme se vodi aktivna evropska i balkanska politika koja se odražava i na unutarnje ustrojstvo svih istočnoevropskih država. Zbog toga se Rački i njegovi istomišljenici u Hrvatskoj sve više okreću međunarodnim zbivanjima i procjenjuju njihov utjecaj na južnoslavenske odnose i istočno pitanje.

Druga i četvrta cjelina su razdoblja relativnog mira i očekivanja novih međunarodnih zapleta koji bi mogli potaknuti krize i omogućiti oslobodilačke pokrete i revolucijske promjene. U to doba se Rački, Strossmayer i drugi više okreću unutarnjoj politici, orijentiraju se na kulturno-znanstvenu djelatnost, osobito u JAZU, i rad u okviru Monarhije. Temeljni vanjsko-politički razlozi tome su suradnja i približavanje Srbije Austro-Ugarskoj i vojničko-diplomatska pasivnost Rusije. A baš su one, prema mišljenju Račkoga, bile temeljne poluge za pokretanje orijentalnog problema.

Povezanost istočnog i jugoslavenskog pitanja pokazala se najbolje u Račkovu programatskom članku »Jugoslavjenstvo« što ga je napisao 1860. godine. Tu je on konstatirao da će nestanak Turske promijeniti odnose na Balkanu i da će mali narodi preuzeti svoju

baštinu na koju imaju i prirodno i povijesno pravo. Jugoslavenski narodi u Austriji imaju dužnost da im u tome pomognu, a nakon njihova oslobođenja da se s njima ujedine i tako broječno i politički ojačani snažno zahvate u unutarnje preustrojstvo Monarhije.

U svojoj raspravi *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o istočnom pitanju* Rački donosi povijesni pregled i značajke pojedinih razdoblja, a zatim daje način njegovih rješenja. On predlaže solidaran revolucionarni, oslobodilački pokret svih balkanskih naroda i opravdava ga poglavito prirodnim pravom svakog naroda, pobija teoriju legitimiteta turske vlasti, upotrebljava kao dokaz i povijesno, državno pravo, a kao taktiku u međunarodnim odnosima ističe politiku gotova čina. Odbacuje politiku ravnoteže u Evropi, osuđuje turkofilsko stajalište velesila, poglavito Austrije, potcrtava pozitivnu ulogu Rusije u neutralizaciji zapadno-evropskih država i dokazuje kako je izgon zaostale Turske u interesu Evrope, kršćanstva, pravde i napretka.

Glavnu ulogu u pokretanju istočnog pitanja i borbi protiv Turske imali bi narodi koji su do tada stekli izvjesnu autonomiju (Srbija, Crna Gora, Rumunjska i Grčka), zatim neslobodni narodi, Slaveni u Monarhiji i naravno, Rusija, kao zaštitnik južnoslavenskih naroda. Rački je izuzetnu važnost u tome davao baš Rusiji i Srbiji, pa zato posebno ističe slavenski i južnoslavenski značaj istočnog pitanja. Za Monarhiju drži da bi u slučaju federalizacije još snažnije djelovala na istočne narode, a dualistička Austro-Ugarska bi ih odbijala. Zbog toga je do 1867. za suradnju sa Srbijom i podjelu Bosne i Hercegovine, odnosno širenje austrijske vlasti i na bivše turske posjede, a nakon austro-ugarske nagodbe protivni se prodiranju Monarhije na istok. Od tada, a osobito u doba ustanka 1875—78. Rački smatra da Bosnu i Hercegovinu treba da uzmu Srbija i Crna Gora, a ne Austro-Ugarska. Budući da je držao kako su Srbi i Hrvati dva plemena jednoga te istoga naroda, isticao je kako jačanje jednog plemena ne može biti na štetu drugoga. Vjerojatno je pretpostavljao, kao i većina narodnjaka, da će jačanje Srbije prinuditi austrougarsku vladu da joj kao protutežu ojača i ujedini Hrvatsku.

U doba istočne krize 1875—78. Rački velike nade polaže u Srbiju i Rusiju iako ne cijeni i kneza Milana. Te njegove nade više su odgovarale željama za rješenjem istočnog pitanja nego li stvarnoj vojničkoj i političkoj snazi tih država. Poraz Srbije u ratu s Turskom 1876. te diplomatski neuspjeh Rusije i Berlinski ugovor 1878. razočarali su Račkoga koji je tražio radikalno rješenje istočnog pitanja, a dočekao je kompromis i podjelu u načelu »divide et impera«. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu čemu se Rački izričito protivio, umjesto južnoslavenske solidarnosti izbila je kriza u bugarsko-srpskim odnosima. Zbog Bosne i Hercegovine poremetili su se i odnosi između Hrvata i Srba, a i dio Slavena ostao je pod Turskom (Makedonija, Istočna Rumelija).

Zbog svega toga Rački napušta svoje stajalište da su svi Južni Slaveni plemena istoga naroda koji se trebaju ujediniti integralno. Od

tada uvažava nacionalne osobitosti i sve više ističe federalizam kao jedini oblik budućeg povezivanja. Međutim, prilikom bugarsko-srpskog rata 1885. Rački je pokazao da još uvijek zastupa poglavito interese Južnih Slavena kao cjeline, te prirodno pravo svakog naroda da se oslobodi revolucionarnim putem (prevratom). Zbog toga osuđuje bratoubilački rat, orijentaciju Srbije na Austro-Ugarsku i uopće velikosrpsku politiku Obrenovića zbog koje Srbija nije mogla imati namijenjenu joj politiku južnoslavenskog Piemonta.

FRANJO RAČKI UND DIE OSTFRAGE

Rački befasste sich mit der Ostfrage von 1860 bis 1885. In diesem Zeitraum gab es vier Phasen: die erste, von 1860 bis 1867, endete mit dem österreich-ungarischen Ausgleich, die zweite mit dem Beginn des Aufstandes in Bosnien und Herzegowina (1875), die dritte mit dem Scheitern dieses Aufstandes, mit dem Berliner Kongress und der Besetzung von Bosnien und der Herzegowina, und die vierte Phase ging mit dem Krieg zwischen Serbien und Bulgarien (1885) zu Ende. In der ersten und der dritten Phase wurde eine aktivere Aussenpolitik in Europa und am Balkan geführt, innerhalb des Türkischen Reiches flammten Aufstände auf und die ersten Kriege gegen das Osmanische Reich brachen aus. Die zweite und die vierte Phase waren verhältnismässig ruhig und boten keine Möglichkeiten, die Ostfrage endgültig zu lösen, wie dies in der ersten und besonders in der dritten Phase der Fall war. Aus diesem Grund entstand auch das meiste, das Rački über die Ostfrage schrieb, in der ersten und der dritten Phase, während er sich in der zweiten und der vierten resigniert kultureller und bildungsfördernder Tätigkeit zuwendete als einer der Annäherungsformen zwischen den südslawischen Völkern.

Es muss hervorgehoben werden, dass Rački das Problem der slawischen Zusammenarbeit und der südslawischen Vereinigung sehr eng mit der Lösung der Ostfrage verband. Diese Verbundenheit hat er am besten 1860 in seinem programmatischen Artikel *Jugoslovjensvo* (Das Südslawentum) bearbeitet. Seines Erachtens hatten die kleinen Balkanvölker das naturgegebene und das geschichtliche Recht, sich mit der Hilfe von Russland, Serbien und der in der Habsburgermonarchie lebenden Slawen von den Türken zu befreien. So befreit und erstarkt, würden sie auch auf die innere Umgestaltung der Monarchie einwirken können.

In der 1862 veröffentlichten Abhandlung *Misli jednoga Hrvata ne-državnika o istočnom pitanju* (Gedanken eines Kroaten und Nichtstaatsmannes über die Ostfrage) gab er einen geschichtlichen Überblick über dieses Problem und die Möglichkeit seiner Lösung. Er kam zu dem Schluss, dass sich die kleinen Balkanvölker durch einen Umsturz befreien würden auch trotz der türkenfreundlichen Politik einiger Grossmächte (Österreich, England) und trotz der europäi-

schen Gleichgewichtspolitik, die das Aufwerfen der Ostfrage nicht gestattete. Dabei würde dem slawischen Russland sowie den bis zu jener Zeit befreiten Balkanstaaten (Serbien, Montenegro, Griechenland und Rumänien) die Hauptrolle zufallen. Da Rački eine radikale Lösung der Ostfrage verlangte und die Besetzung von Bosnien und der Herzegowina durch Österreich ablehnte, war er von den Ergebnissen des Berliner Kongresses (1878) enttäuscht. Ebenso verurteilte er auch den Serbisch-bulgarischen Krieg vom Jahre 1885.